

**Олександр СИТНИК, Андрій БОГУЦЬКИЙ,
Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ, Лариса КУЛАКОВСЬКА,
Жан-Мишель ЖЕНЕСТ, Ліліан МЕНЬЯН, Поль ЕЗАРТС**

НОВІ ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛИЧІВКИ

Куличівка в Кременці – одна із принципово важливих, реперних пам'яток ранньої пори верхнього палеоліту Східної Європи як у культурно-хронологічному, так і техніко-типологічному аспектах. Водночас, це одна із найбільше проблематичних і дискусійних пам'яток, а для багатьох палеолітознавців – взагалі невідомо-що [Аникович, 1991; 1994]. Дотепер ми не знаємо точного числа палеолітичних горизонтів (культурних шарів), їх позиції з геологічного боку (перевідкладених чи *in situ*), гомогенності зібраних колекцій, точного числа і характеру артефактів різних шарів і років розкопок. Але ж власне від вирішення цих засадничих питань залежить подальша доля інтерпретації як поселенських рівнів і структур (наприклад, решток жител, за В. Савичем), так і “культурного лица” індустрії, яке прямо залежить від чистоти комплексу розкопаних артефактів. Цим та іншим питанням присвячена наша стаття, у якій головний акцент ставиться на аналіз геологічної ситуації, седиментації відкладів, що вміщують культурні шари, у зв'язку з новими розвідувальними роботами на Куличівці у 1998 і 2004 роках*. Окремі аспекти цих робіт опубліковані [Ситник, 1998; 2000; Богущький, Ситник, 2001], інші залишаються на рівні звітів [Ситник, 1999; 2005]. Актуальність поставлених проблем загострена новим спалахом зацікавлення пам'яткою, що помітно насамперед з публікацій багатьох науковців, які розглядають питання переходу від середнього до верхнього палеоліту [Demidenko, Usik, 1993; Stepanchuk, Koen, 1999; 2000–2001; Ситник, 1996; Кoen, Степанчук, 2001; Meignen et al., 2004, Коропецький, 2005; 2006]. Технологія, типологія і культурно-історична інтерпретація індустрій різних горизонтів Куличівки залишаються дуже складними і дискусійними питаннями, тому потребують окремого глибокого аналізу.

Геоморфологічні та топографічні особливості

Пам'ятка розміщена на крайній межі північного уступу Поділля, на одному з урвистих мисоподібних утворень Кременецьких гір, що простягаються вузькою стрічкою (ширина приблизно 2–3 км) з південного заходу на північний схід і облямовують північний край Подільського плато (рис. 1). Північніше рівнинною смугою стелеться Мале Полісся, по якому тече р. Іква (притока Стиру, басейн Прип'яті). Ріка віддалена від пам'ятки на 1,5–2,0 км, тому поселенці користувались, очевидно, джерельними водами біля підніжжя гори чи водами невеличкої річечки Ірви, що впадає в Ікву (тепер тече по трубах через сучасний Кременець – райцентр Тернопільської області).

В геоморфологічному аспекті район пам'ятки (західна частина кряжу) належить до вододілу двох річкових систем – Ікви та Горині. Кременецький кряж має пласкі вершини, що складені головним чином міоценовими вапняками. Височина виглядає сильно розмитою і денудованою, за рахунок чого утворились майже прямовисні стінки обривів, ярів, виположених уступів різної висоти. Найвищі уступчасті карнизи мають, за І. Івановою, очевидно, структурне походження. Нижчі східчасті уступи пов'язані із крейдовими відкладами і мають терасований вигляд. У деяких западинних місцевостях, а також у низинних ложах можна натрапити на релікти третинних пісків і супісків.

Кременецький уступ з північної сторони порізаний регулярними глибокими балками, ярами, долинами рік і потічків. Поміж двома такими давніми балками, на високому схилі міститься стоянка (рис. 1; 2). Урочище називається горою Куличівкою (назва, можливо,

* Роботи велися згідно програми INTAS № 96 – 0072 (керівник – J.-M. Geneste).

походить від села Куликів, що віддалене від пам'ятки на 6–8 км і південно-західному напрямку).

Палеолітична пам'ятка пов'язана із відкладами, що вкривають поверхню похилої терасоподібної площадки, яка утворена, головним чином, у крейдових породах і піднята на висоту 35–40 м над рівнем плоскої долини Ікви (рис. 2). Ірина Іванова відвідувала пам'ятку ще у 1967 р., а потім під час археологічних робіт В. Савича у 1969, 1972–1974 рр. Її висновки польових досліджень (спільно з Н. Рентгартен) щодо палеогеоморфології стоянки, геологічної будови району і стратиграфії четвертинних відкладів дотепер є важливим джерелом природничого характеру [Іванова, Рентгартен, 1975].

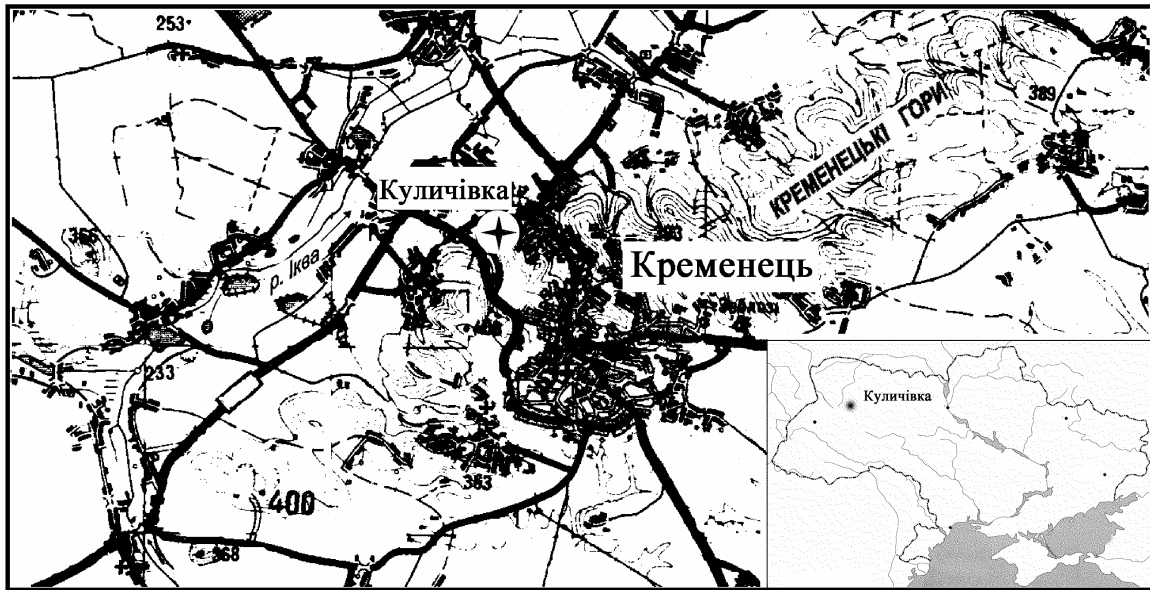

Рис. 1. Розміщення пам'ятки Куличівка

Fig. 1. Situation of Koulychivka site

Історичні аспекти досліджень

Стоянку Кременець I відкрито у 1937 р. О. Цинкаловським, який зібрав на горі Куличівці (в ур. Куньов) велику колекцію сильнопатинованих крем'яних пластин. Він інтерпретував відкриту стоянку як оріньяцьку пам'ятку періоду “молодшого палеоліту” [Cynkowski, 1961, s. 12]. У 1948 р. Куличівку обстежено Дубно-Кременецькою палеолітичною експедицією під керівництвом М. Рудинського. У своїй статті М. Рудинський фактично підтверджує думку О. Цинкаловського щодо віку пам'ятки, відносячи її до “*верхньопалеолітичних виявів, можливо, раннього часу*” [Рудинський, 1952, с. 143].

Стаціонарні археологічні розкопки на Куличівці почалися лише у 1968 р. Вони мали насамперед рятувальний характер, оскільки територія пам'ятки зазнавала руйнувань внаслідок земляних робіт, які здійснювала Кременецька фабрика госппобуттоварів (кар'єром по видобутку крейди). Проводила розкопки археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В. Савича. Роботи тривали понад двадцять років (з 1968 по 1989 рр.). За цей час на території чотирьох розкопів (I–IV) загальною площею біля 3000 м² виявлено більше 600 тис. артефактів, переважно верхньопалеолітичної доби (рис. 3, 7). На пам'ятці зафіксовано шість культурних шарів – ранньоскіфського часу (VII–VI ст. до н. е.), комарівської культури (XVI–XIII ст. до н. е.) та чотири верхньопалеолітичних шари. Геологічні дослідження на пам'ятці проводились І. Івановою (1969; 1972–1974) та А. Богуцьким (практично усі роки досліджень). За результатами перших років розкопок В. Савич виокремив два верхньопалеолітичних культурних шари [Богуцький, Савич, Татаринів, 1974, с. 144; Савич, 1975, с. 41; 1975а, с. 15]. Третій був виявлений дослідником у 1979 р. у центральній частині

мису Куличівки [Савич, 1980, с. 3]. Найнижчий – четвертий – знаходився лише у розкопі IV і він не знайшов відображення у науковій літературі; відомості про нього є лише у звітах В. Савича [Савич, 1986, с. 3, 6–25, 107–143; 1987, с. 3].

Зазначені верхньопалеолітичні культурні шари простежуються, як уже було відзначено, не на усій розкопаній території пам'ятки, їхня потужність і насиченість артефактами різна. Ці фактори ускладнюють створення єдиної стратиграфічної схеми для пам'ятки.

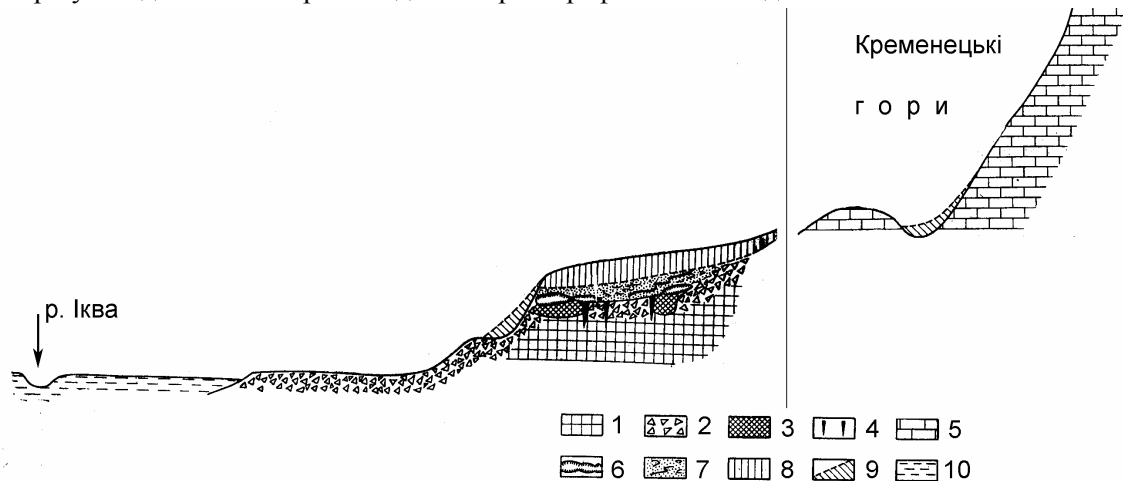

Рис. 2. Схематичний розріз долини р. Ікви у районі стоянки Куличівка [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 52, 53, рис. 1]

1 – біла писальна крейда; 2 – крейдовий щебінь; 3 – третинні зеленкуваті піски та супіски; 4 – клини жовто-бурих глин; 5 – сарматські вапняки; 6 – “караваї” – брили вапняковистих пісковиків; 7 – складна товща пісків та супісків з рештками зруйнованого викопного ґрунту; 8 – відклади, що вміщують пізньопалеолітичні шари; 9 – суглинки схилів; 10 – алювіальні відклади р. Ікви

Fig. 2. Schematic cut of valley of Ikwa river near Koulychivka site [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 52, 53, рис. 1]

1 – white chalk; 2 – chalk road; 3 – Tertiary greenish sands and sand clay; 4 – wedges of yellow-brown clay; 5 – Sarmatian chalkstone; 6 – chalk sandstone; 7 – complex unit of sand and sand clay with remains of ruined fossil soil; 8 – sediments with Paleolithic cultural layers; 9 – slop clayish soil; 10 – alluvial sediments of Ikwa river

Додаткова проблема полягає у тому, що професійні геологічні інтерпретації (зокрема, І. Іванової) зроблено до виділення III та IV культурних шарів і орієнтовано на двочленний поділ верхньопалеолітичного комплексу (рис. 5). Існує лише один схематизований стратиграфічний опис за В. Савичем, у якому показано послідовне розташування усіх верхньопалеолітичних шарів (розріз східної стінки розкопу IV, квадрати 1–21). Він міститься у звіті за 1984–1985 рр. Нижче подається витяг з цього опису (рис. 4):

- 0–0,60 м – сірий підзолистий ґрунт (культурний шар поселень комарівської культури та культури ранньоскіфського часу);
- 0,60–1,0 м – темно-коричневі грудкуваті суглинки буро-каштанового забарвлення (в нижній частині – пізньопалеолітичне поселення культурного шару I);
- 1,0–2,0 м – світло-коричневі суглинки жовтуватого забарвлення (в нижній частині – пізньопалеолітичне поселення культурного шару II);
- 2,0–2,68 м – залишки темно-коричневого викопного ґрунту (в середній частині – пізньопалеолітичне поселення культурного шару III);
- 2,68–3,05 – темно-коричневий смугастий пісок;
- 3,05–3,50 – пачка смугастих суглинків з лінзами та прошарками світло-сірого і червоного піску (пізньопалеолітичне поселення культурного шару IV) [Савич, 1986, с. 144, рис. 1].

Ще раз наголосимо на унікальності та важливості описаного розрізу, оскільки він представляє чітку картину залягання усіх геологічних горизонтів та пов'язаних з ними культурних шарів. Така чіткість не характерна для стратиграфії цієї пам'ятки на загал, про що буде вестись мова нижче. Геологічні шари Куличівки відображають усю складність місцевих

процесів ґрунтоутворення. Потужність певних горизонтів може змінюватись аж до їхнього повного “зникнення”, інші горизонти являють “суміш” різночасових продуктів, утворену ерозійними процесами. Про такі характеристики пам’ятки неодноразово згадували геологи, які на ній працювали (І. Іванова, А. Богуцький).

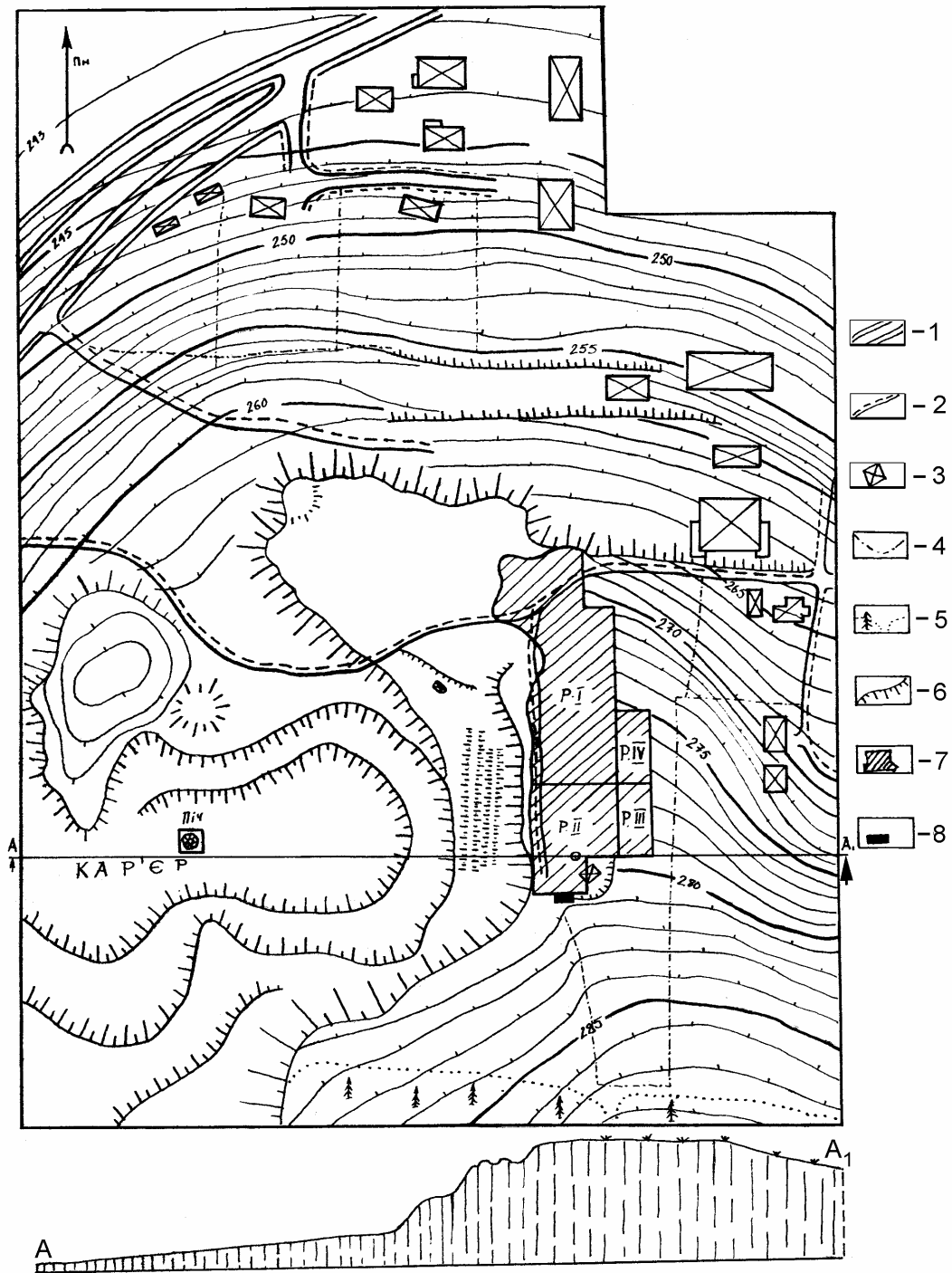

Рис. 3. Топографічний план пам’ятки. 1998.

1 – шосейні дороги; 2 – польові дороги; 3 – будинки; 4 – межі городів; 5 – межі лісонасаджень; 6 – обриви; 7 – розкопи В. Савича; 8 – шурфи 1998 і 2004 р.

Fig. 3. Topographical plan of the site. 1998. 1 – highways; 2 – field roads; 3 – houses; 4 – kitchen gardens; 5 – forests; 6 – precipices; 7 – V. Savych’s excavations areas; 8 – pits from 1998 and 2004

Наведемо коротку археологічну характеристику палеолітичних культурних шарів за В. Савичем [Савич, 1975, с. 42–50; 1975а, с. 16–36; 1987а, с. 47–54; 1995, с. 22–30].

Глибина залягання першого шару – 0,93–1,06 м від рівня денної поверхні. На площі поселення виявлено одне житло, кілька вогнищ, скупчень виробів та відходів. У цьому шарі знайдено предмети давнього мистецтва – кістяну прикрасу та різьблену кістку з антропо- та зооморфними зображеннями. Збірка крем'яних предметів налічує більше 40 тис. екз.

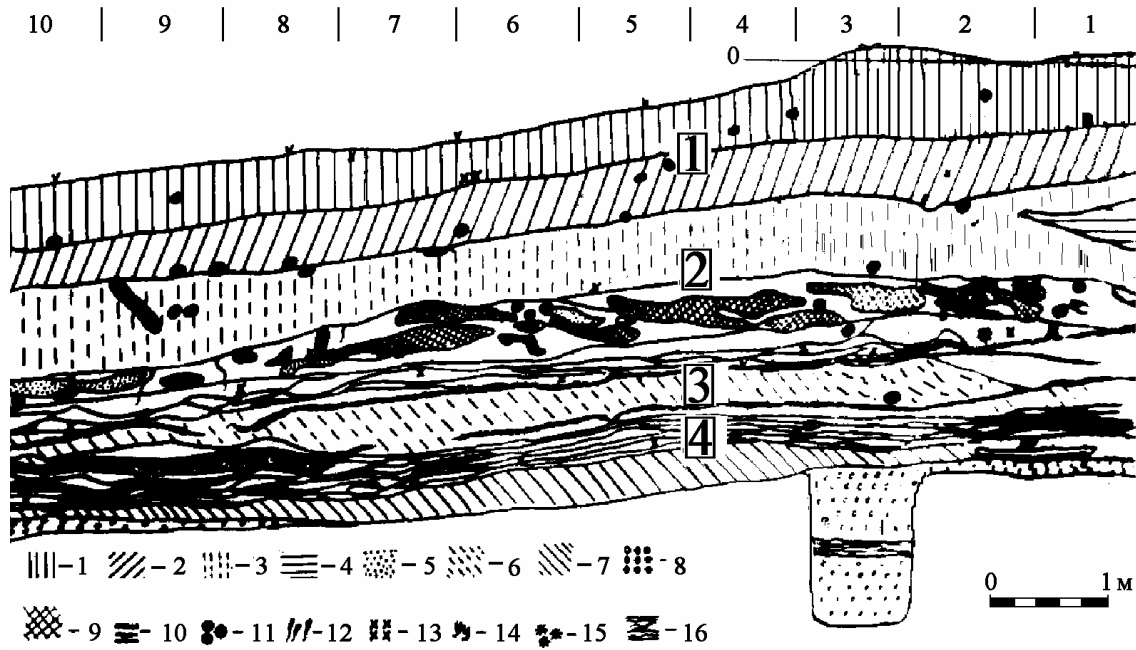

Рис. 4. Розріз східної стінки розкопу IV. Фрагмент [Савич, 1986, с. 144, рис. 1]

1 – сірий ґрунт; 2 – темно-коричневі суглинки; 3 – світло-коричневі суглинки; 4 – лінза сірої глини; 5 – темно-коричневий смугастий пісок; 6 – викопний ґрунт Дубно; 7 – темно-коричнева смугаста глина; 8 – сіра тверда окальцінована глина; 9 – лінзи світло-сірого піску; 10 – чорна смуга; 11 – кротовини; 12 – мерзлотні тріщини; 13 – крем'яні знахідки; 14 – вуглики; 15 – грудки вохри; 16 – смугасті суглинки

Fig. 4. Cut of eastern wall of excavated area IV. Fragment [Савич, 1986, с. 144, рис. 1]. 1 – grey soil; 2 – dark-brown clayish soil; 3 – light-brown clayish soil; 4 – lens of grey clay; 5 – dark-brown striped sand; 6 – fossil soil; 7 – dark brown; 8 – grey calcinated clay; 9 – lenses of light-grey sand; 10 – black strip; 11 – crotovinas; 12 – frozen cracks; 13 – flint artifacts; 14 – small pieces of coal; 15 – ochre; 16 – striped clayish soil

Домінують в ній відщепи та сколи-відходи. Пластини та їхні фрагменти становлять біля 12% загальної кількості знахідок. Серед нуклеусів (1,9%) переважають аморфні, призматичні та неправильнопризматичні, менше багатограних, конічних та однобічних сплюснених. В групі знарядь (3,2%) більшість скребків, різців, пластин та їхніх фрагментів з ретушованим краєм, мало вістер, скобелів, проколок та скреблоподібних знарядь. В. Савич говорить про значну близькість у типологічній структурі збірки I шару та більш ранніх верхньопалеолітичних поселень Кременця I. Відмінність між ними полягає у гіршому збереженні матеріалів I шару (їхня поверхня вкрита блакитною чи молочною патиною, тоді як крем'яні артефакти II–IV шарів переважно непатиновані), у меншій кількості пізньомустьєрських рис у каменеобробці (дископодібних нуклеусів, вістер левалуа та фасетованих площадок сколів-заготовок), а також у домінуванні пластин як заготовок для знарядь та появи пластинок з притупленим краєм. Останнє дозволяє досліднику стверджувати, що I-й шар є розвиненішою, порівняно з нижніми шарами, верхньопалеолітичною технікою обробки кременю. Аналогії для нього В. Савич вбачав у таких пам'ятках як Липа I, Пушкарі, Молодове V, шар 7.

Деякі аналоги явно недоречні, наприклад, до збірки шару 7 Молодового V належать досить численні гравецькі артефакти [Черниш, 1987, с. 40–41], які фактично повністю відсутні у матеріалах I-го шару Кременця I. Цю невідповідність відзначали згодом М. Анікович, В. Степанчук і В. Коен та інші дослідники (див. далі).

Другий шар залягав на глибині 1,93–2,19 м від рівня денної поверхні. Найбільшу концентрацію культурних решток зафіксовано у центральній частині мису Куличівки, на інших розкопаних ділянках (з півдня та півночі) їхня кількість помітно зменшувалась. На поселенні виявлено сліди шести жител (діаметром переважно 5,7–7,5 м, хоча два з них мали діаметр 4–5 м), які В. Савич визначав за заглибленнями з пологими краями (заповненими ґрунтом вохристого забарвлення), великими скупченнями кам'яних плиток та фрагментів кісток.

В центральній частині кожного житла знаходилися сліди від вогнища з вугликами від перепалених кісток і дерева та незначною кількістю крем'яних сколів у сажистій масі заповнення. Дослідник говорить про подібність вищеописаних житлових споруд до жител з верхньопалеолітичних поселень Липа I, Вороновиця I (верхній шар), Молодове V (шар VII), Гагаріно, Мальта та *“багатьох жител Центральної та Східної Європи”* [Савич, 1995, с. 25]. Окрім жител на території поселення було досліджено п'ятнадцять зовнішніх вогнищ діаметром від 0,85 до 2,5 м (овальної форми з похилими краями) та чотирнадцять скупчень культурних решток – кісток тварин, крем'яних виробів, кам'яних плиток, які В. Савич пов'язує з виробничими об'єктами – 4,5–9 м завдовжки.

Комплекс крем'яних виробів та відходів виробництва поселення другого верхньопалеолітичного шару налічує понад 250 тис. екз. Переважну частину колекції складають відщепи та покидьки. Пластини та уламки пластин становлять 14,7% від загальної кількості крем'яного інвентарю.

Нуклеуси (2 % від загальної кількості) здебільшого двоплощинні односторонні, сплюснені та аморфні; значну кількість складають також призматичні, неправильно-призматичні, дископодібні, первинної стадії розщеплення; менше багатограних, конічних та інших. Доволі великою кількістю знахідок представлені вироби з вторинною обробкою (3,4%). Найбільше у цій групі скребків, різців та ножеподібних знарядь. Дещо менше скребел, скобелів, проколов та пластин з виїмками. Техніка обробки кременю має помітні пізньомустерські риси. Вони виявляються у комплексах пластин (16%), відщепів та покидьків; у вторинній обробці.

В. Савич вбачав аналогії матеріалам другого верхньопалеолітичного шару Куличівки у збірках пам'яток Кормань IV (шари 8, 7), Молодове V (шари 10–9), Радомишль, Бабин I (нижній шар). Базуючись також на результатах радіовуглецевих аналізів, він датує цей культурний шар віком 25 тис. р. тому.

Матеріали третього шару знаходилися на глибині 2,8–3,1 м від рівня денної поверхні. За радіовуглецевим методом вони датуються 31 тис. р. тому. Артефакти творили кілька скупчень, які переважно тяжіли до вогнищевих лінз. Колекція крем'яних виробів та відходів невелика у порівнянні з іншими шарами – близько 30 500 екз. Більшість з них – відщепи та покидьки. Нуклеусів – 1%. Переважають односторонні двоплощинні з скошеними і рідше прямими ударними площадками, менше призматичних, неправильнопризматичних, дископодібних, багатограних, аморфних. Серед знарядь (3,5% збірки) домінують різноманітні скребки, різці, пластини та фрагменти пластин з ретушшю або з виїмками. В меншій кількості зустрічаються гостроконечники, вістря, скреблоподібні знаряддя, скобелі та проколки. Типологічний склад крем'яного інвентарю III-го шару та особливості продукування сколів наводять В. Савича на думку про наявність помітних архаїчних рис у збірці. Вони виражені у частині нуклеусів (дископодібні та односторонні сплюснені ядрища мають площадки, підправлені пізньомустерською технікою); та знарядь (висока або крута ретуш чи пласка ретуш солютрейського типу). З точки зору В. Савича, ці риси – прояв генетичного зв'язку між епохами середнього та пізнього палеоліту. Тому він відносить поселення III-го шару до пам'яток початкової стадії пізнього палеоліту. Аналогії цьому поселенню дослідник вбачає у

таких пам'яток як Радомишль, Кормань IV (шари 8–7), Фогельхерд (Німеччина), Вілендорф, Бечув, Голодец, Енералька (Чехія та Словаччина).

Особлива ситуація з четвертим шаром. Він згадується у звітах тільки двічі (1984–1985 рр. та 1986 р.). Обидва рази В. Савич зазначає, що *“залишки шостого поселення, представленого четвертим пізньопалеолітичним шаром, були відкриті у останні роки”* [Савич, 1986, с. 3; 1987, с. 3]. Натомість у жодному з попередніх звітів нема згадки про четвертий шар, а у звіті за 1979 р. III шар називається найдавнішим та стратиграфічно найглибшим [Савич, 1980, с. 3]. Починаючи з 1987 р., дослідник говорить лише про три верхньопалеолітичних поселення Кременця I [Савич, 1988, с. 18]. Єдиний опис стратиграфії четвертого шару та матеріалів з нього міститься у звіті за 1984–1985 рр. [Савич, 1986, с. 144, рис. 1]

Рештки цього поселення були простежені на ділянці площею близько 200 м² (розкоп IV, квадрати А–І 1–20). На дослідженій площі виявлено 11728 крем'яних артефактів, переважно знарядь та відходів. Частина їх сконцентрована у чотирьох невеликих скупченнях. Сліди споруд чи вогнищ відсутні. Виявлена колекція мала таку типологічну структуру: 17 крем'яних жовен та їхніх фрагментів, 280 нуклеусів та їхніх фрагментів, 176 знарядь, 1706 пластин та їхніх фрагментів, 9500 відщепів та відходів. В складі нуклеусів переважають односторонні сплюснені та аморфні, менше односторонніх підпризматичних та дископодібних. В оформленні ударних площадок багатьох нуклеусів помітні риси пізньомустьєрської левалуазької техніки. В групі знарядь домінують скребки, різці та сколи з крайовою ретушшю чи виїмками, менше вістер, скреблоподібних та рубилоподібних знарядь [Савич, 1986, с. 6–25, 107–143]. Аналізуючи збірку IV-го шару, В. Савич говорить про пережитки пізньомустьєрського періоду у каменеобробці. Він не наводить жодних аналогій для цієї колекції, наголошуючи на необхідності подальших досліджень [Савич, 1986, с. 25].

Стратиграфія і палеогеографія пам'ятки за Іриною Івановою

Із західного боку на горі Куличівці знаходиться глибокий кар'єр по видобутку писальної крейди. В стінці кар'єру помітна суцільна товща білої (монолітної) крейди потужністю 16–17 м. Власне виробничими процесами у цьому кар'єрі знищено частину палеолітичної пам'ятки.

У південній ділянці мису (вверх по схилу) помітне залягання четвертинних відкладів безпосередньо на крейдовий щебінь, а в північній (ближче до бровки уступу) і частково у центральній частині у товщу крейдових відкладів вклинюються “кишені” і просто западинні ніші із відкладами третинних пісків (це морські зеленуваті прошарки кварцево-глауконітових пісків та алевритів), що пов'язано із карстовими процесами. *“У 1973 р. в центральній частині кар'єру можна було бачити таку кишеню, глибиною і шириною до 5 м, втиснуту у товщу щебеню і монолітної крейди”* [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 54]. І. Іванова, описуючи ці “кишені” – западини карстових утворень із матеріалами третинної епохи, зазначає ще одне таке заглиблення на “вскришному уступі” північного краю Куличівки довжиною (протяжністю вздовж схилу) до 10–12 м. Заповнення – зеленкуваті супіски.

У розрізі Куличівки виділено дві головні пачки – верхню і нижню (рис. 5). Загальна потужність відкладів рідко перевищує три-чотири метри, і то у верхній (південній) частині схилу. У нижній (північній) – плейстоценові відклади виклинюються майже повністю і культурні шари налягають один на другого. Уся поверхня пам'ятки нахилена під кутом приблизно 10°, що є дуже сприятливим для різних ерозійно-соліфлюкційних процесів верхнього плейстоцену.

Нижня пачка відкладена переважно за рахунок водних, флювіо-гляціальних процесів і складена з різних піщаних та супіщаних матеріалів. Кілька сильно перевідкладених змішаних різновікових шарів цієї пачки включають фрагменти “розтягнутого на шматки” степового викопного ґрунту і загалом датовані кінцем середнього чи початком верхнього плейстоцену (за А. Богущким, це горизонт А₁ горохівського комплексу ґрунтів). Культурних решток у цих відкладах не виявлено.

Верхня пачка (не враховуючи сучасного ґрунту) утворена делювіально-соліфлюкційними прошарками, що сформувалися під час останнього зледеніння (валдай, вісла, вюрм тощо), а

конкретніше – в період його другої половини. Вона поділена на шість шарів, що складаються з супіщано-алевритового матеріалу з глауконітом і гідролудистим цементом та ін. (рис. 5).

Вчені припускають, що при накопиченні нижньої частини верхньої пачки головну роль відіграв уламковий матеріал, пов'язаний з руйнуванням крейдових та палеогенових порід.

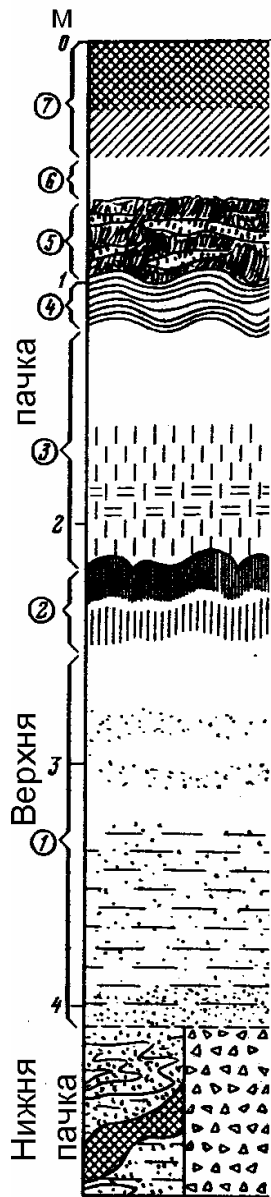

Рис. 5. Зведений стратиграфічний розріз і літолого-мінералогічна характеристика верхньої пачки четвертинних відкладів району Куличівки [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 63, рис. 7].

Номери шарів (в кружечках): 1 – делювіальні відклади з глибокими кріогенними порушеннями; 2 – нижній викопний ґрунт – степового типу з сильно криотурбованою поверхнею (дубно, за А. Богущьким); 3 – делювіальні глинисто-алевритові відклади; 4 – другий горизонт викопного ґрунту (алеріод?); 5 – лесоподібні делювіальні суглинки – дуже сухі і холодні кліматичні умови; 6 – нижня частина третього горизонту викопного ґрунту; 7 – сучасний (голоценовий) викопний ґрунт

Fig. 5. Joined stratigraphical cut and lithological-mineralogical characteristic of upper unit of Quaternary sediments from Koulychivka region [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 63, рис. 7]. 1 – diluvial deposits with deep cryogenic disturbances; 2 – lower fossil soil – steppe type with hard cryoturbation (Dubno, by A. Bohuts'ky); 3 – diluvial aleurite deposits; 4 – second horizon of fossil soil (Aleriod?); 5 – loess-like deluvial clayish soil; 6 – lower part of third horizon of fossil soil; 7 – modern (Holocene) fossil soil

Пачка включає три горизонти викопних ґрунтів: нижній корелюється з дубнівським ґрунтом (брянським – рис. 6), верхній – з алерьодом (за І. Івановою) і найвищий – з фінальноплейстоценовим періодом (?), оскільки на ньому сформований сучасний голоценовий ґрунт [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 67]. Відразу ж зауважимо, що не усі геологи-четвертинники погоджуються з такою схемою.

Горизонти

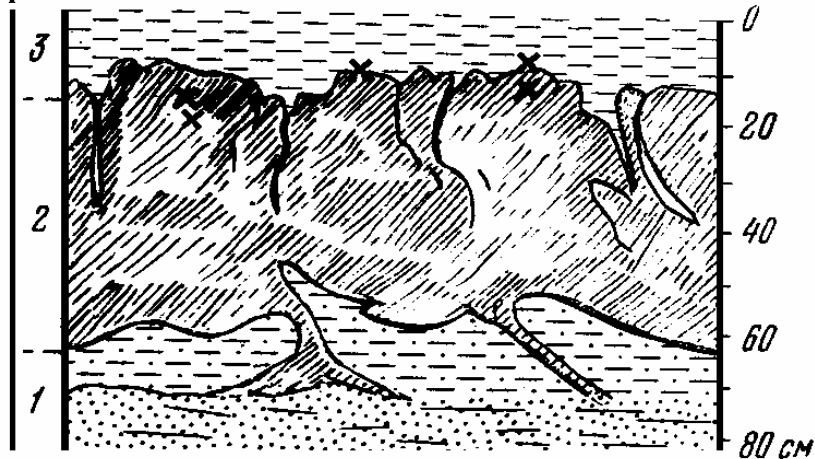

Рис. 6. Жовто-бурий шар 2 зі слідами ґрунтотворення. Хрестиками помічені місця знахідок нижнього (другого) культурного шару [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 57, рис. 4]

Fig. 6. Yellowish-brown layer 2 with traces of soil-formation. Places of finding of artifacts from lower (second) cultural layer marked by crosses [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 57, рис. 4]

Палеолітична людина появляється на Куличівці періодично, починаючи ще з додубнівського часу – у холодний період. Потім, найдовше, у період помірного потепління, з яким вчені співставляють рештки найбагатшого – II-го культурного шару (штільфрід В, паудорф, мологошеснінський, брянський, дубнівський епізоди) [Богущкий, Савич, Татарinov, 1974].

Про часткове перевідкладення цього шару свідчить зауваження І. Іванової про те, що первісна людина змушена була залишити місце проживання у зв'язку з новим похолоданням клімату, що *“викликало розвиток соліфлюкційних процесів, які зруйнували ґрунтовий шар і змістили частину крем'яного матеріалу”* [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 67].

Вище по розрізу, у делювіальних, ніби-то стерильних прошарках час від часу також траплялися археологічні матеріали, переважно поодинокі кремені. На контакті з другим горизонтом викопного ґрунту (за І. Івановою) і в нижній його частині знаходився шар I (верхній).

Стратиграфія відкладів за Андрієм Богущким

А. Богущкий майже кожен сезон (починаючи з 1970 р.) працював на Куличівці. Він має дещо відмінну схему і досить аргументовані висновки щодо стратиграфічної позиції пам'ятки.

Цікаві спостереження найнижчих верств за 1972 рік. Подаємо опис окремих з них.

Поверхня крейди в районі стоянки Куличівка виключно нерівномірна, закарстована. Карст допалеогеновий. Палеогенові глини і зеленкуваті піски облямовують заглиблення крейдової поверхні. В центральній частині розкопу 1972 року розкриті заглиблення в крейді глибиною до 6–7 м і протяжністю по схилу до 35 м. У зачистці, що розкриває по контакту з крейдою центральну частину заглиблення, і описується вказаний розріз. Відмітимо, що в центральній частині заглиблення є кілька великих брил сарматських вапнякових пісковиків до 1,5–2,0 м по довшій вісі. В цілому вони плитчасті. Уламків вапнякових пісковиків багато також у сірих із супіщаними прошарками пісках (перевідкладені ритмічно-шаруваті сарматські піски). Розміри уламків по довшій вісі від декількох см до 20–30 см. Вапнякові

пісковики кремові, середньої щільності, шаруваті. Зерна кварцу в них погано обкатані, багато крупно- і дрібнозернистих вкраплень.

1. При основі (на дні) північного та південного бортів розкритої форми залягають туронські крейдоподібні вапняки (писальна крейда?). Вони білі, середньої щільності, інтенсивно тріщинуваті, із дзеркалами ковзання і стяжіннями кременів. Містять уламки іноцерамів. Вапняки вивірені, розбиті до стану різних за формою і розмірами уламків. Між уламками відмічена вапнякова мука.

2. Верхні 0,3–0,5 м – елювій крейди, що зазнав перевідкладень. Це брекчіподібна товща, заповнювачем якої є кремова вапнякова мука. Уламки в основному крейдові, обкатані і гострокутні, з розмірами по довшій вісі 1–3 см і більше. Співвідношення уламків і заповнювача 2:1. Характерною особливістю шару є наявність в ньому лінз і гнізд палеогенових глин та пісків. Наявні також сліди текучості. Важливо, що уламки крейди спостерігаються також в пісках та інших породах різних частин розрізу, тобто, за межами шару 2.

3. Глинисті зеленкуваті піски палеогенові, дрібно- і тонкозернисті, рідше трапляються глини. Піски однорідні, містять вишнево-червоні і темно-сірі (до чорного) новоутворення (залісті пісковики !) розмірами до 5–10 см. Багато в пісках і охристих включень вишнево-червоного кольору (плями) діаметром до 1,5 м. Шар залягає безпосередньо на крейді, або на її зміщеному елювії. Але самі піски також соліфлюкційно зміщені і їх можна зустріти в різних частинах розрізу. Часто містять уламки крейди діаметром до 3–4 см, переважно обкатані. Містять також “гриви” елювію крейди, складно плікативно деформовані, білого кольору.

4. ОСНОВНИЙ ЗАПОВНЮВАЧ ПОРОЖНИН В КРЕЙДІ — ПІСКИ сипучі в сухому стані, білі, сірі, озалізнені, до іржаво-бурих на окремих ділянках (особливо на контакті з палеогеном), з елементами ритмічної шаруватості, порушені по всьому зрізу мікроскидами (амплітуда мікроскидів до 0,1 м, деколи і більше), складно соліфлюкційно деформовані. Складна кріогенна деформованість пісків добре також підкреслюється прошарками, що містяться в них, і лінзами пісків глинистих жовто-бурого кольору (місцями це супіски) товщиною до 7 см. В пісках велика кількість гострокутніх уламків пісковиків, особливо в їх основі. Ритмічність (пісок – глинистий пісок!) дуже порушена подальшою (почасти і сингенетичною!) мерзлотою. Та все ж чітко видно, що глинисті прошарки тяжіють до верхів піщаної пачки і зустрічаються через 10–15 см. Загальне побурення пісків характерне також і для привершинної частини, на контакті з іншими шарами. В пісках багато кротовин, в тому числі деформованих. Зустрічаються також червоходи.

5. ПІСКИ зеленувато-сірі, сірі, з голубуватим відтінком, кварц-глауконітові, слабкоглинисті, шаруваті по загальному нахилу рельєфу, з плямами озалізнення і слідами життєдіяльності (червоходи? діаметром до 3,0 см, заповнені оранжево-жовтим піском) у підстилаючому і перекриваючому гор. А₁ горохівського комплексу. Є також плями озалізнення. Всі контакти різкі, очевидно, ерозійні.

6. ЗАЛИШКИ ГОРИЗОНТУ А₁ ГОРОХІВСЬКОГО ВИКОПНОГО ГРУНТОВОГО КОМПЛЕКСУ. Складається враження, що в описаному заглибленні горизонт перевернутий. У нижній частині відмічається його найбільш темна зафарбованість (сірий, з коричневим відтінком); у верхній частині колір сірий. В нижній частині горизонту А₁ найбільш насичений грансклад (супіски, глинисті піски), у верхній частині це переважно піски тонко- і дрібнозернисті. Весь горизонт насичений псевдоміцелієм, містить червоходи, заповнені сірим і сизим піском. Піски макропористі, шаруваті, з лінзами і прошарками пісків сірого, білого, жовтого та ін. Повсюдно спостерігаються залізо-марганцевисті новоутворення, діаметром до 3,0 мм. В пісках багато плям озалізнення, до 5 см діаметром, нижній і верхній контакти чітко виражені, швидше за все, ерозійні.

7. ГОР. В (?) ГОРОХІВСЬКОГО КОМПЛЕКСУ. Складений з пісків кварц-глауконітових сірих, з жовтуватими і жовто-оранжевими відтінками. Містить велику кількість крапкових залізо-марганцевих новоутворень, плям гумусу (діаметром 5–7 см), залізо-марганцевих конкрецій діаметром до 5 мм, іржаво-бурих, крихких. У шарі значна кількість уламків вишнево-червоного охристого пісковика, часто із супроводжуючим озалізненням. Є кротовини, заповнені сизим піском, складної форми.

8. ПІСКИ (материнська порода горохівського ґрунтоутворення) – початок нового великого етапу соліфлюкційної деформованості (її нового етапу). Загальний колір шару зеленувато-сірий. Піски кварцево-глауконітові, глинисті, з великою кількістю плям озалізнення, достатньо озалізнені. З пісками шару 7 контакт спокійний, ледве помітний. З пісками шару 9 – чіткий, різкий.

9. Сірі з бурими (через збагачення глинистою речовиною) прошарками ПІСКИ – еквівалент шару 4.

10. ШАРУВАТА (по схилу) ТОВЩА. Забарвлення строкате (чергування шарів сірого, темно-сірого, коричневого, темно-зеленого – палеогенові піски і глини, сизого та інших кольорів), по шаруватості помітне інтенсивне озалізнення. Потужність прошарків 3–10 см, деколи і більше. Переважають прошарки глинистих пісків, часто вони плікативно деформовані. До квадрату № 8 (включно) у шаруватій товщі, що перекриває шар 10, багато уламків крейди; переважає палеогеновий пісок, далі на північ все більшу роль відіграють сизі і сірі забарвлення. По контакту простежується буре охристе озалізнення. Важливо також, що, починаючи з квадрата 8, грансклад стає більш насиченим.

11. СУПІСКИ палево-жовті, шаруваті (по схилу), насичені, з псевдоміцелієм. Зустрічаються тонкі (перші мм) прошарки і лінзочки пісків.

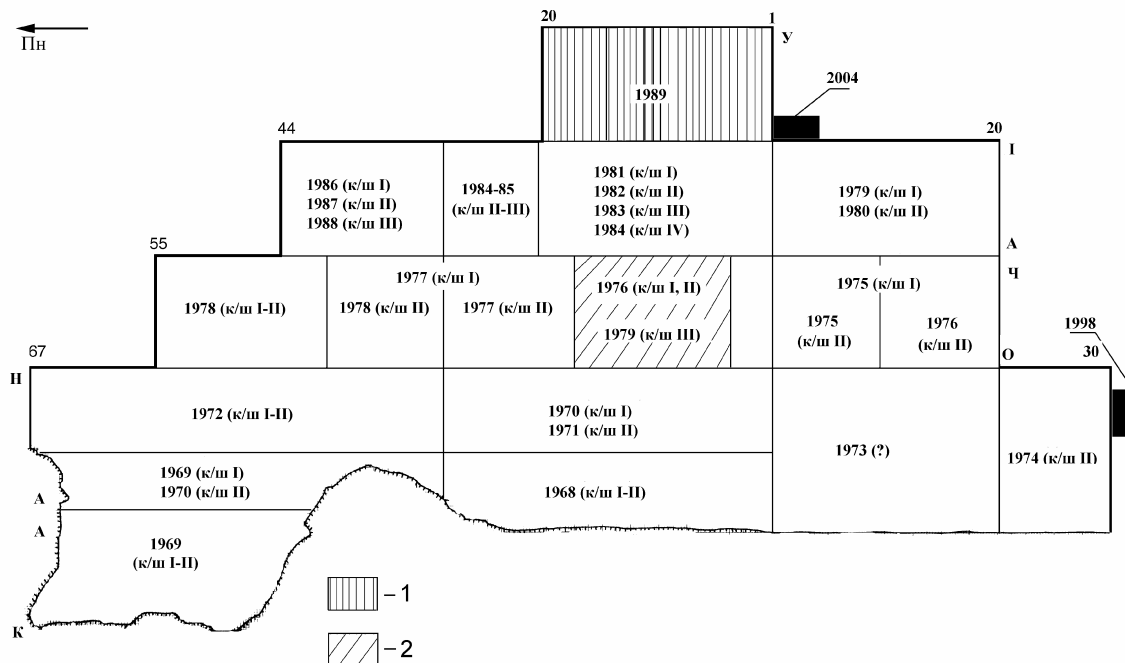

Рис. 7. Зведений план розкопів В. Савича та шурфів 1998, 2004 років. 1 – ділянка, на якій розкопано лише культурні шари бронзового та ранньозалізного віків; 2 – ділянка, на якій вперше виявлений культурний шар III

Fig. 7. General plan of V. Savych's excavations and trenches 1998 and 2004. 1 – area, where only cultural layers of Bronze and Iron Ages; 2 – area, where cultural layer III was discovered firstly

Усе описане вище стосується найнижчих, переважно доплейстоценових відкладів. Нижче наводимо опис четвертинних нашарувань у розкопі 1971 року, коли дослідження фактично лише розпочалися і багато деталей археологічного плану залишалися невиясненими.

Макроскопічно у покривній пацці виділено чотири частини (зверху вниз).

І. СУЧАСНИЙ ҐРУНТ. Швидше за усе, він об'єднує кілька фаз ґрунтотворення.

Горизонт А₁ – гумусний – має змінну потужність, дуже антропогенно деформований. Потужність змінюється від декількох десятків см до 0,8–0,7 м. Містить артефакти бронзової та залізної доби. Літологічно – це легкі супіски темно-сірого та сірого кольору. Інтенсивність темного забарвлення падає до підшови шару. Супіски неясно-верстуваті, зустрічаються лінзочки та проверстки (до 1–2 см) тонкозернистих пісків. Перехід ясний.

Гор. В (?) відповідає, очевидно, іншій фазі ґрунтотворення і несе у нижній своїй частині артефакти (культурний шар I, за В. Савичем). Матеріал горизонту явно верстуватий (ортзанди?). Верстуватість орієнтована у напрямку схилу. Це перешаровування пісків тонко- та дрібнозернистих і супіщано-суглинистого матеріалу, збагаченого органікою. Потужність окремих прошарків змінюється від перших мм до 5–7 см, не перевищуючи звичайно 2–3 см. Необхідно підкреслити, що у північному напрямку зростають як потужність гор. В, так і потужність його прошарків. У квадраті № 30, наприклад, потужність гор. А₁ складає 0,8 м, потужність гор. В–0,6 м, а потужність окремих проверсток досягає максимально 0,1 м. Гор. В має строкате забарвлення: колір більш гумусованого супіщано-суглинистого матеріалу здебільшого бурий, темно-бурий; піщані прошарки переважно жовтуваті, іноді з бурим від озалізнєння відтінком.

Нижній контакт гор. В дуже нерівний, при цьому спостерігається загальний нахил горизонту з півдня на північ (по схилу) під кутом до 10°. На контакті розрізняється три типи мікроформ:

а) хвилястість, добре підкреслюється кольором. Розміри хвиль змінюються від перших см до 1,5–2,0 м за шириною і до 0,2–0,3 м глибиною. Характер шаруватості відкладів у хвилях-западинах не змінюється, він аналогічний шаруватості гор. В.

б) Клиноподібні структури (не виключено, що вони криогенні). Найбільш чітко представлені у квадратах 19–22. Відстань між ними 0,7–1,5 м, вертикальна потужність 0,3–0,7 м, ширина у верхній частині рідко більше 0,15 м. Заповнені клини переважно темно-бурым матеріалом гор. В. Підстелюючий шар II розбитий клинами на окремі блоки. “Вуха” спостерігаються рідко. Є у клинах і більш світлий наповнювач.

в) Правильної форми чашкоподібні заглиблення шириною до 0,9 м і глибиною до 0,5 м з дуже правильною облямовуючою шаруватістю.

Матеріал сучасного ґрунту з соляною кислотою не взаємодіє.

Отже, верхні (другий і третій горизонти) викопні ґрунти (за І.Івановою, алерьодського і фінальноплейстоценового часу) А. Богущкий трактує як складові частини сучасного голоценового ґрунтового комплексу.

II. СУПІЩАНО-СУГЛИНИСТИЙ МАТЕРІАЛ ЛЕСОВОГО ТИПУ. Колір порід жовтувато-сірий (пальовий), інтенсивно взаємодіє із соляною кислотою, спостерігається збагаченість уламками писальної крейди до 1 см у поперечнику, дутиками до 2 см. Звичайні у пачці піщані лінзочки та проверстки. Швидше за усе, пачка формувалась на нерівній, розбитій мерзлотою поверхні підстелюючого шару III. Потужність горизонту II дуже мінлива, явно збільшуючись з півночі на південь; якщо у квадраті I потужність 1,1–1,2 м, то у квадраті 15 вона зменшується до 0,7 м і до 0,2–0,5 м у квадратах 19–20. У квадраті 22 шару II уже нема, він зустрічається лише окремими гніздами (?). Горизонт II має чітку трьохчленну будову, усі підгоризонти приблизно однакової потужності:

– нижня частина розрізу переважно піщана. Піски неясно-верстуваті, тонко- і дрібнозернисті, глинисті. У пісках зустрічаються лінзочки із уламків (щєбін, жорства) писальної крейди та піщаних вапняків (?) сармату. Максимальні розміри уламків до 4–5 см;

– середня частина розрізу складена тонким перешаруванням супіщаного та піщаного матеріалу. Піски більш озалізнені, містять включення (жорства крейди) грубого матеріалу. Потужність окремих піщаних прошарків 2–3 см. Супіски переважають, вони мають лесовий вигляд, карбонатні;

– верхня частина розрізу горизонту II – здебільшого супіщана. Супіски легкі, неясношаруваті (підкреслюється смугами бурого озалізнєння), відносно однорідні, інтенсивно взаємодіють із соляною кислотою. Шаруватість тут близька до горизонтальної. У приконтатовій частині з чашкоподібним заглибленням дещо піднята до верху.

Формування пачки II проходило після формування дубнівського ґрунту. Вона відповідає верхньому горизонту верхньоплейстоценових лесів. Зрозуміло, що лише якийсь його частині, бо має різкі нижній та верхній контакти, не виключені перерви і усередині горизонту.

III. ШАРУВАТА ПАЧКА. Надзвичайно складно побудована. Її верхня частина плямисто забарвлена, піщано-супіщано-суглинста, кріогенно деформована. Колір темно- і світло-коричневий. Максимальна потужність шару до 0,5 м, рідко більше. Дуже неоднорідна за простяганням. Найкраще виражена до вертикалі квадрату 6. Далі раптом набирає чітко смугастого характеру і, починаючи з кінця квадрату 7, чітко падає на північ під кутом до 20°. У кінці квадрату 9 вирівнюється – з'єднується з падаючим на північ шаром II у квадраті 15.

Над смугастою товщею потужністю 0,2–0,3 м виділяється ще 0,2–0,4 м матеріалу дуже збагаченого органікою (різні відтінки коричневого кольору) аж до квадрату 16. Не виключено, що це рештки гумусного горизонту викопного ґрунту. Північна межа поширення цього горизонту дуже розмита, денудована. Літологічно матеріал гумусного горизонту дуже мінливий: це і глинисті піски у північній частині, і легкі супіски; матеріал у різній ступені гумусований.

Гумусний шар розбитий густою сіткою тріщин і більш крупних клиновидних форм, що розпочинаються з його поверхні. Клини невеличкі, максимальна ширина до 10–15 см, а глибина до декількох десятків см. Заповнені клини або гумусованими темно-коричневими супісками, або пальовим супіщано-суглинстим матеріалом шару II. Тріщини дещо глибші клинів і досягають 0,6 м.

Надзвичайно чітко виділяється у розрізі смугастий горизонт – феномен пачки. Його потужність 20–25 см. Смуги сірого, жовтого, оранжевого, чорного та ін. кольорів, шаруватість хвиляста. На перехресті квадратів 21–22 вони зібрані у складочки.

Артефакти зустрічаються у нижній частині гумусного горизонту і майже по усьому смугастому шару. Це нижній чи II-й культурний шар (за В.Савичем). Тут є чимало брил сарматських пісковиків. Кротовини заповнені темно-коричневим матеріалом. Не виключено, що вони сучасні. Є артефакти і в гумусному горизонті і над ним.

Шар III ми пов'язуємо з дубнівським ґрунтом і наддубнівським соліфлюкційним шаром. Смугаста пачка очевидно, давніша (надгорохівська?).

IV. СТРОКАТА ПАЧКА, побудована супісками і суглинками карбонатними, різної щільності (іноді дуже щільні), з прошарками та лінзами пісків. Кількість піщаних прошарків зростає до підосви пачки і уже через 0,6–0,7 м нижче смугастого шару залягають піски глауконітові (перевідкладений палеоген і палеоген у карстових воронках).

Зауважимо, що практично усі описані шари за простяганням дуже мінливі. Тому, звичайно, їх виділення у кожному квадраті не є можливим. Але однозначно, що пачка 3 містить найбільше ознак колишнього (перевідкладеного) дубнівського ґрунту. Можливо, і піддубнівських верств. Фактично, з нею слід і пов'язувати головний культурний верхньопалеолітичний горизонт.

Дослідження 1998 р.

Головною метою досліджень 1998 р. було додаткове геологічне вивчення пам'ятки. На основі нових даних стратиграфічного розрізу необхідно було ідентифікувати пізньопалеолітичні культурні шари I–IV, що виділені В. Савичем у різні періоди досліджень і на різних ділянках розкопів.

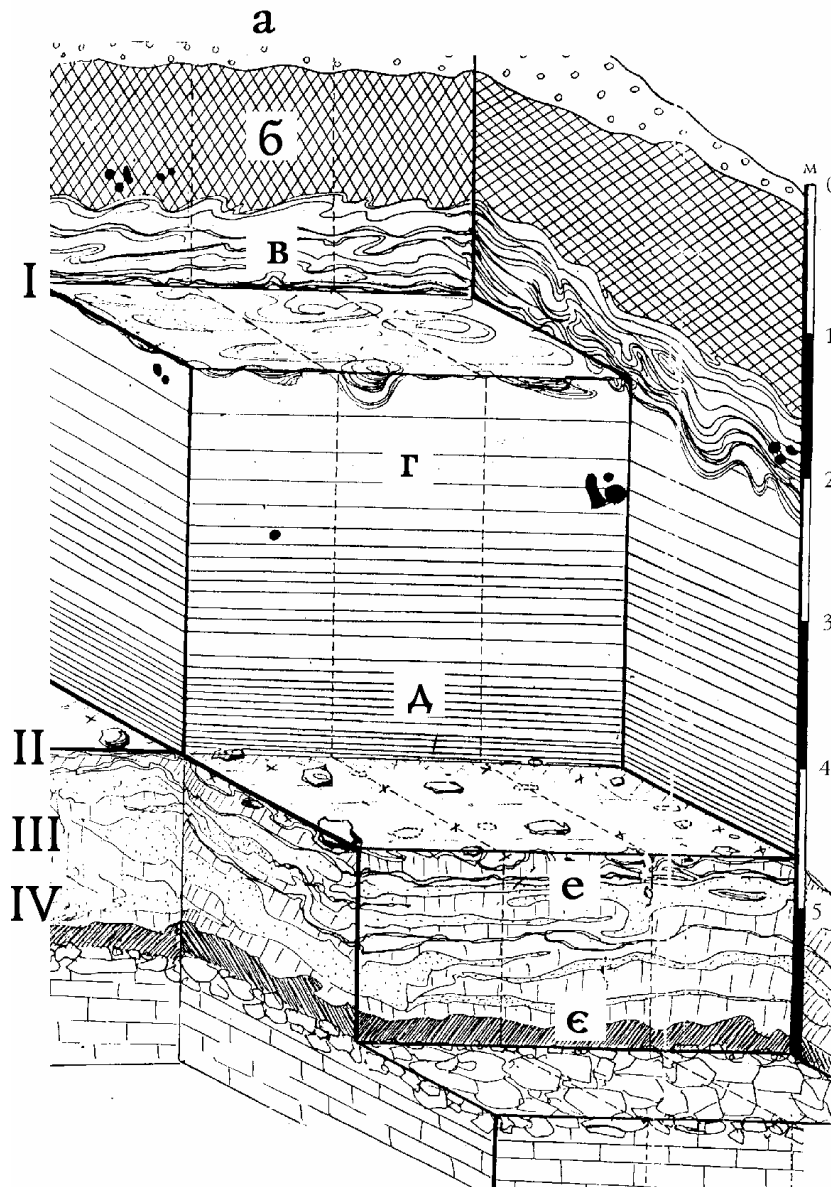

Рис. 8. Блок-діаграма стратиграфічної послідовності відкладів у шурфі 01–98. Дослідження 1998 р. [Ситник, 1999]: а – антропогенно перевідкладений суглинок (викид з розкопу II В. Савича); б – горизонт А сучасного ґрунту; в – горизонт В сучасного ґрунту; г – верхня частина делювіальних супісків; д – нижня частина делювіальних суглинків; е – соліфлюкційна пачка перевідкладених плейстоценових та неогенових порід; є – зелений глауконітовий пісок, що лежить на крейдовому щебені. I – IV – культурні шари (за В. Савичем)

Fig. 8. Diagram of stratigraphical sequence of soils in trench 01–98 (1998) [Ситник, 1999]: а – anthropogenic disturbed clayish soil; б – horizon A of modern soil; в – horizon B of modern soil; г – upper part of delluvial sand soil; д – lower part of delluvial clayish soil; е – solifluctional unit of re-deposited Pleistocene and neogen soils; є – green glauconitic sand, which lay on chalky road. I – IV – cultural layers (by V. Savych)

Ситуація ускладнилася тією обставиною, що розкопи 1968–1988 років у 1990-х роках були засипані землею, вирівняні і віддані місцевим жителям під городи. Тепер на цих ділянках неможливо закласти нові розкопи чи навіть невеликі шурфи.

Після того, як був зроблений новий топографічний план гори Куличівки (геодезичні роботи проведені М. Филипчуком), нам вдалось прив'язати розкопи В. Савича до місцевості і визначити їх південний край з непорушеними четвертинними відкладами (рис. 3). На південному борту розкопу II, де зберігся фрагмент непорушеного відслонення, закладена невеличка Південна зачистка – контрольний розкоп 1998 р. (у польових дослідженнях Куличівки брали участь археологи Михайло Филипчук, Віктор Войнаровський, покійний Олександр Овчинніков). Розкоп загалом орієнтований за сторонами світу, мав площу близько 4,5 м² і заглиблений до 6 м від поверхні (рис. 7).

Стратиграфічні спостереження, проведені під час розкопок А. Богущким, дали можливість описати такий профіль плейстоценових і голоценових нашарувань (зверху вниз) – рис. 8.

Контрольний розкоп 1998 року – 01–98

Південна зачистка. Край розкопу II В. Савича. У рельєфі це найвища частина мису Куличівки на ділянці розкопів. Опис проведено у квадраті 3 зачистки південної стінки.

0–0,7 м – насипний ґрунт. Швидше за усе – викид розкопу II В. Савича, що припадає на кінець 1970-х років. Неоднорідні забарвлення, переважно супіщаного складу. Дуже неоднорідної будови. Типові антропогенні відклади з масою макропор і більш крупних порожнин. Весь просякнутий корінням рослин. Нижній контакт виділяється умовно, за переважанням однорідності порід.

0,7–1,5 м ($\pm 0,3$ м) — дерновий горизонт (A₁) чорнозему. Дуже антропогенно змінений, тому неоднорідне забарвлення. Загалом переважає темно-сірий колір. Закипають із соляною кислотою породи на окремих ділянках (здебільшого найбільш світло-жовтуваті ділянки). Складений горизонт A₁ супісками макропористими, неоднорідними, з кротовинами та червоточинами, заповненими більш темним матеріалом. Діаметр кротовин до 10 см, червоточин – 1–2 см. Біля нижнього контакту ясний бурий відтінок. Контакт хвилястий, ясний. По усьому шару є уламочки писальної крейди і вуглики до 1,0 см у поперечнику.

У шарі декілька культурних горизонтів (комарівська культура бронзової доби, ранньозалізний вік). Нижній контакт ерозійний.

1,5–1,9 м — нижня частина горизонту В лісового ґрунту. Породи безкарбонатні, смугастої будови. Смуги, складнохвилясті, з потужністю від 1 до 5–7 см:

– смуги коричневого кольору складені більш щільним матеріалом, супіщані;

– смуги світло-коричневого кольору складені тонким піском (пудрою). Іноді матеріал жовтий, навіть білястий.

Ще раз звернемо увагу на виняткову хвилястість (пликативну деформованість?) пачки і її дуже різкий (з кишнями до 0,5 глибини) нижній контакт, очевидно, ерозійний.

1,9–2,9 м – ПАЧКА ЛЕСОВОГО ОБЛІКУ. Супіщана, пальового кольору, інтенсивно взаємодіє із соляною кислотою. За розрізом неоднорідна. Більш однорідна верхня половина шару. У нижній половині спостерігається явна смугастість, оглеєння, плямисте озалізнєння і псевдоміцелії. Смугастість обумовлена чисельними тонкими (до 1,0 см) проверстками жовтого тонкозернистого піску. Смугастість має хвилястий характер. Нижній контакт можна побачити за втратою пачкою переважного лесового обліку. Породи стають типово смугастими, оглеєними.

З поверхні нижньої половини пачки розпочинаються тріщинні кріогенні деформації типу “клин-в-клин”. Їх максимальна ширина до 10–15 см і глибина фактично до підшови підстелюючих порід, тобто понад 2,0 м.

2,9–4,6 м – СМУГАСТА ПАЧКА, порушена на усю потужність структурними деформаціями типу “клин-в-клин”. Колір порід сірий, жовтувато-сірий, повсюдно значне оглеєння і озалізнєння. З соляною кислотою закипає на усю потужність, містить велику кількість бурих залізо-марганцевих конкрецій до 5 мм діаметром.

Характерною ознакою пачки є її складна горизонтально-хвиляста шаруватість з падінням у напрямку схилу. Шаруватість літологічна і викликана чисельними прошарками жовтого тонко-, дрібно- і навіть середньозернистого піску потужністю до 2 см. Повсюдно спостерігаються локальні (місцеві) перерви в осадконагромадженні. Це, зокрема, засвідчується дуже різкими, часто зрізаними контактами.

Оглеєння зростає до підшови шару. Є чисельні тріщини, по бортах яких спостерігаються також зміщення порід з вертикальною амплітудою до 2–3 см.

Тріщини інкрустовані бурими гідрооксидами заліза. У пачці чимало псевдоміцелію, є окремі уламки крейди до 2,0 см у поперечнику, а також кротовини діаметром до 10 см. Деякі із кротовин заповнені білястим дуже карбонатним матеріалом.

ДУМАЄТЬСЯ, ЩО ІНТЕРВАЛ 1,9–2,9 м, а також інтервал 2,9–4,6 м МОЖНА РОЗГЛЯДАТИ ЯК СТЕРИЛЬНИЙ загального лесового обліку, особливо у його верхній (1,9–2,9 м) частині. У північному

напрямку потужність цієї стерильної пачки різко зменшується, аж до повної її відсутності і сучасний ґрунт залягає, практично, на підстелюючих пачку породах, які, до речі, також мають мінливий вік і літологію (залишки різної ступені збереженості дубнівського ґрунту і піддубнівських смугастих верств). Усе це робить дуже проблематичним виділення на основі геологічних даних культурних горизонтів. Питання стає ще складнішим, коли врахувати інтенсивну соліфлюкційну деформованість порід, їх неодноразове зміщення по схилу.

Нижній контакт дуже нерівний, явно ерозійний. Від нього у підстелюючі породи відходять тріщини глибиною до 0,3 м, заповнені сизим оглеєним супіском. **ПЕРЕВАЖНИЙ ГРАНУЛОМЕТРИЧНИЙ СКЛАД ШАРУ СУПІЩАНИЙ, БЛИЗЬКИЙ ДО ПІЩАНОГО.**

У найнижчій частині пачки і, очевидно, на поверхні підстелюючих порід – культурний шар верхнього палеоліту II.

4,6–5,2 м – **МАРКУЮЧИЙ ГОРИЗОНТ.** Неймовірно складно побудована делювіально-соліфлюкційна пачка, здебільшого із строкатою пликативною деформованістю порід, яка складається із:

- пісків світло-сірих, середньозернистих, досить однорідних;
- загалом аналогічних пісків бурих;
- пісків глауконітових, світло-зелених;

– підпорядкованих прошарків сизих оглеєних супісків і щільних зелених палеогенових глин. Потужність окремих прошарків та лінз не перевищує 0,1 м, переважно менше. Повсюдно уламки крейди до 2–3 см. Є чимало вишневих і бурих залізисто-марганцевих новоутворень до 0,5 см у діаметрі. Є також уламки сарматських пісковиків до 0,4 м. Породи безкарбонатні. Потужність окремих прошарків дуже мінлива. Мінливий і характер пачки за простяганням. Пачка дуже озалізнена, а включення палеогенового матеріалу (піски, глини) надає їй загального зеленкуватого забарвлення. **НИЖНІЙ КОНТАКТ ДУЖЕ НЕРІВНИЙ, ЯВНО ЕРОЗІЙНИЙ.**

В окремих кишнях (до 12 см) спостерігається охристий пісок з чисельними залізистими новоутвореннями.

НИЖЧЕ, ДО ДНА РОЗКОПУ, СПОСТЕРІГАЄТЬСЯ ЩЕ 0,4 м ЗЕЛЕНИХ ПАЛЕОГЕНОВИХ ПІСКІВ.

5,2–5,6 м – на стінці квадрату 1-С – темно-зелені глинисті палеогенові піски з включеннями уламків крейди до 5,0 см у поперечнику і більше. У нижній частині уламки крейди переважають у загальному об'ємі пачки.

Південна зачистка 01–98. Основний культурний шар II

У зачистці-розкопі 1998 р. виявлено лише один культурний горизонт палеоліту, який відповідає стратиграфічному рівню II-го культурного шару за В. Савичем.

Позиція артефактів у розкопі добре ілюструється блок-діаграмою (рис. 8), а також кольоровими фото, що дають уявлення про характер і структуру відкладів, які вміщують культурні рештки.

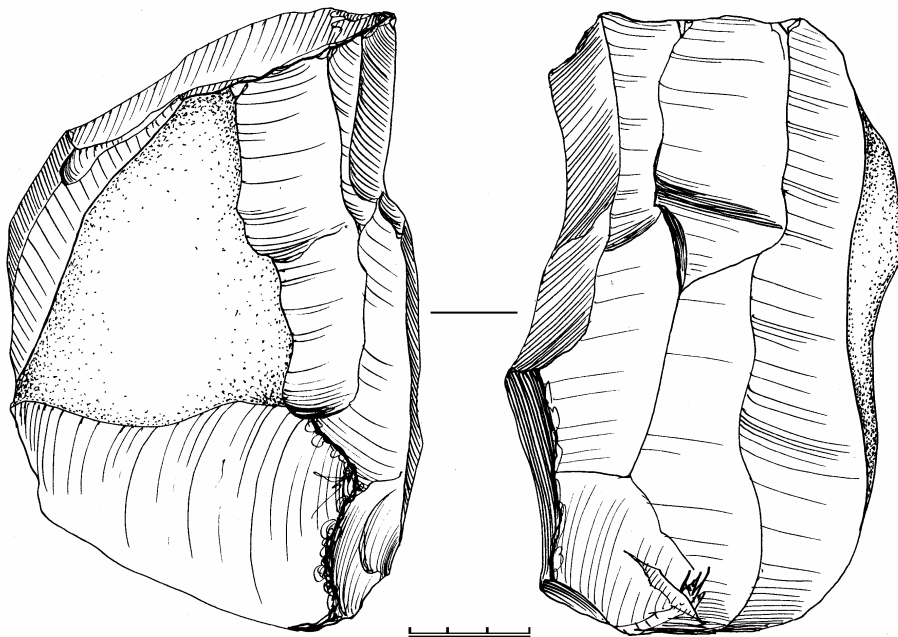

Рис. 9. Шурф 01–98, дослідження 1998 р. Шар II. Нуклеус призматичний
Fig. 9. Trench 01–98, 1998. Layer II. Prismatic core

Кремені залягали вузькою малопотужною стрічкою 10–15 см на контакті стерильної делювіальної пачки супісків (фактично у її нижній частині) і нижньої строкатої соліфлюкційної пачки – аналогу післядубнівської соліфлюкції на глибині 4,5–4,6 м.

На плані (із вимірами глибини залягання кожного каменю, враховуючи і природні вапнякові та піскуваті шматки) помітно, що ці вироби не утворюють скупчень (рис. 10). Відсутні також і сліди від вогнищ чи інших палеолітичних об'єктів. Очевидно, це верхня периферійна межа поселення?

Всього на площі прирізки 1998 р. знайдено 24 крем'яних предмети. Індустрія загалом призматична (рис. 9) з елементами ребристого бокового обмеження розщеплення, і на завершальній стадії – плоского поперечного паралельного (рис. 11, 1), а також епізодично пірамідального характеру знять заготовок.

Трапився шматок природнього кременю з незначною фасетковою підправкою ледь випуклого леза мабуть, сокироподібного знаряддя (?).

Ще на одному округлому відщепі із суцільною кіркою на спинці (скол оживлення конкреції) майже по всьому периметру заготовки зроблене часткове ретушне підгострення країв (рис. 12, 2). Лівий випуклий край має суцільну ретуш похилого характеру, яка формує знаряддя типу скребка, що віддалено нагадує “носик”.

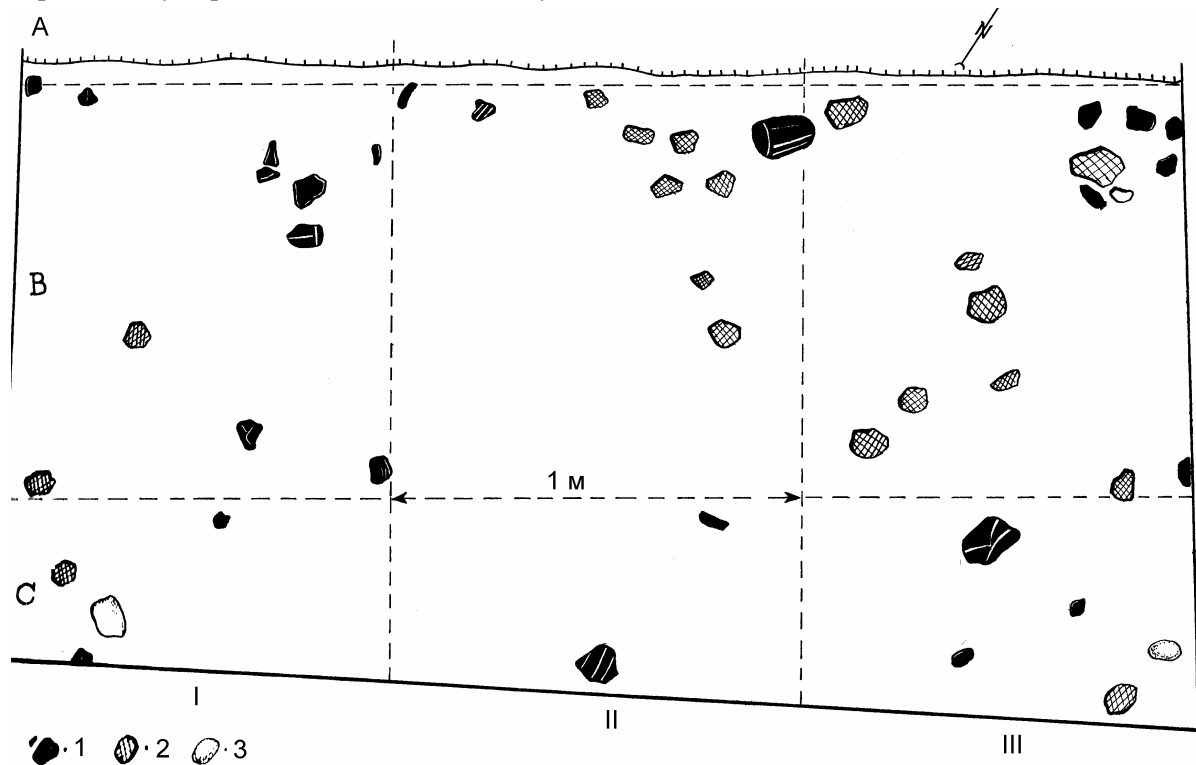

Рис. 10. Шурф 01–98, дослідження 1998 р. План розміщення культурних решток шару II. 1 – крем'яні артефакти; 2 – вапнякові конкреції; 3 – крем'яні жовна

Fig. 10. Trench 01–98, 1998. Plan of situation of cultural remains from layer II. 1 – flint artifacts; 2 – chalkstone concretions; 3 – flint nodules

Треба зауважити, що однією з культуровизначальних ознак нижнього (основного) культурного шару Куличівки є серія характерних скребків з похилою ретушшю, які можуть визначатись швидше як стамески, ніж власне скребачки (?). Кілька поздовжніх паралельно-крайових відщепів (рис. 12, 1, 3) доповнюють аналіз і висновки про перевагу розвиненої призматичної техніки розщеплення конкрецій кременю.

Щодо останніх, то сировиною слугував винятково якісний крейдовий (верхня крейда, туронський ярус) “волинський” креміль мікрокристалічної структури. Він має загалом

брунатно-жовтувато-сірий відтінок, іноді – медовий, шоколадний тощо. Добре розколюється, має винятково гострі краї і ребра як на міліметрових скалках, так і на гігантських жовнах на кілька десятків кілограмів.

Матеріал місцевий. Він виходить на поверхню практично у кожній стінці відслонень Кременецьких гір (від слова “кремінь” походить багато топонімів, у тому числі і Кременець).

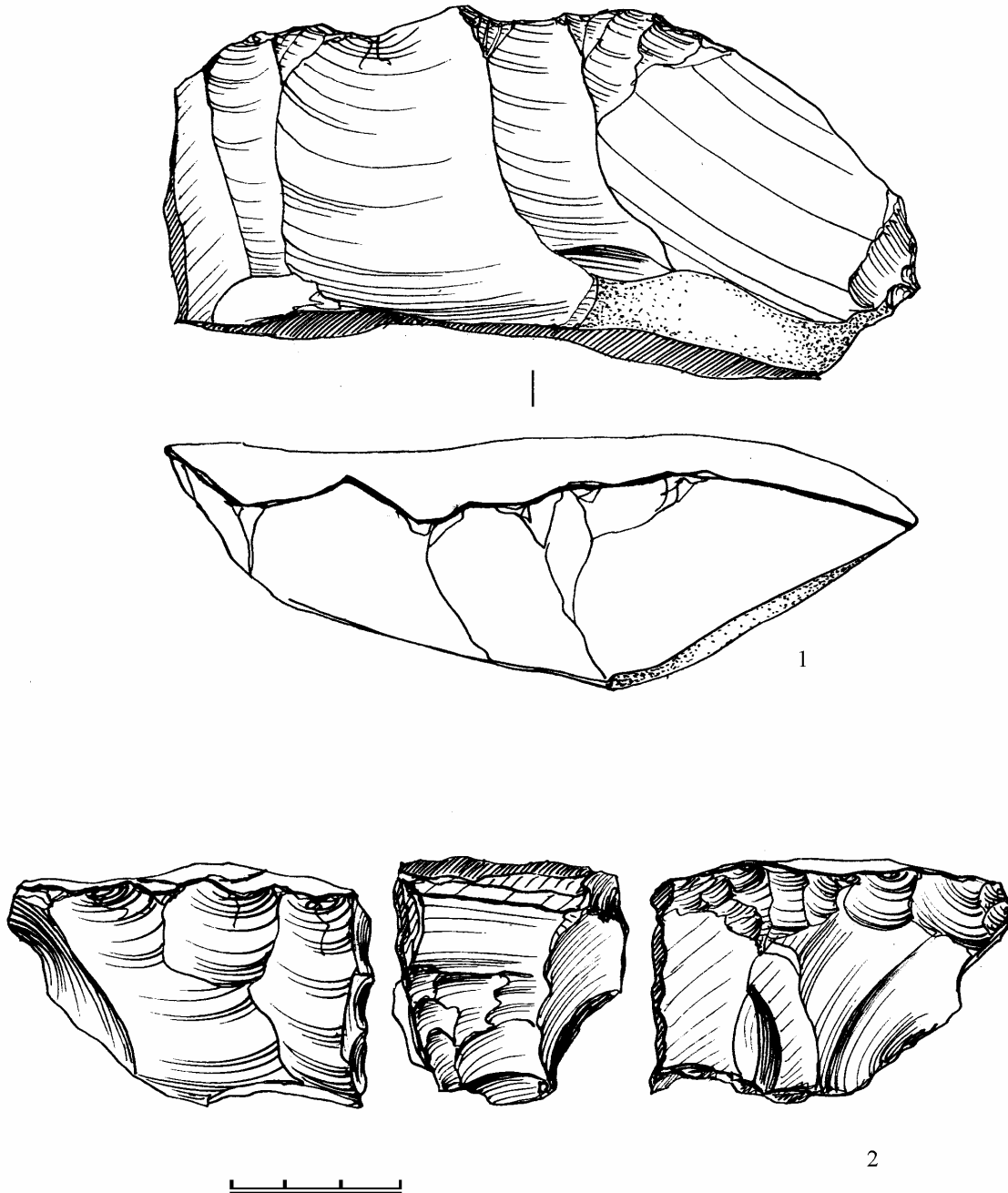

Рис. 11. Шурф 01–98, дослідження 1998 р. Шар II. Нуклеуси

Fig. 11. Trench 01–98, 1998. Layer II. Cores

Очевидно, це природне багатство на високоякісний сировинний матеріал необхідно обов’язково враховувати при історичних реконструкціях господарського і культурного характеру. Особливо це стосується періоду пізнього палеоліту і наступних археологічних культур, коли “волинський” кремінь набув статусу обмінного товару. Пам’ятки цього регіону

специфічні, насамперед, як базові довготривалі майстерні по “заготівлі заготовок” нуклеусів і сколів, кращі зразки яких транспортувались на великі віддалі.

Другою специфічною ознакою Кременецького регіону є своєрідна аморфність і “багатоликість” техніки первинного розщеплення, що викликано, знову ж таки, багатством сировини. Первісні майстри не те, щоб економили, а навпаки, іноді ніби-то уже без особливих потреб розколювали матеріал.

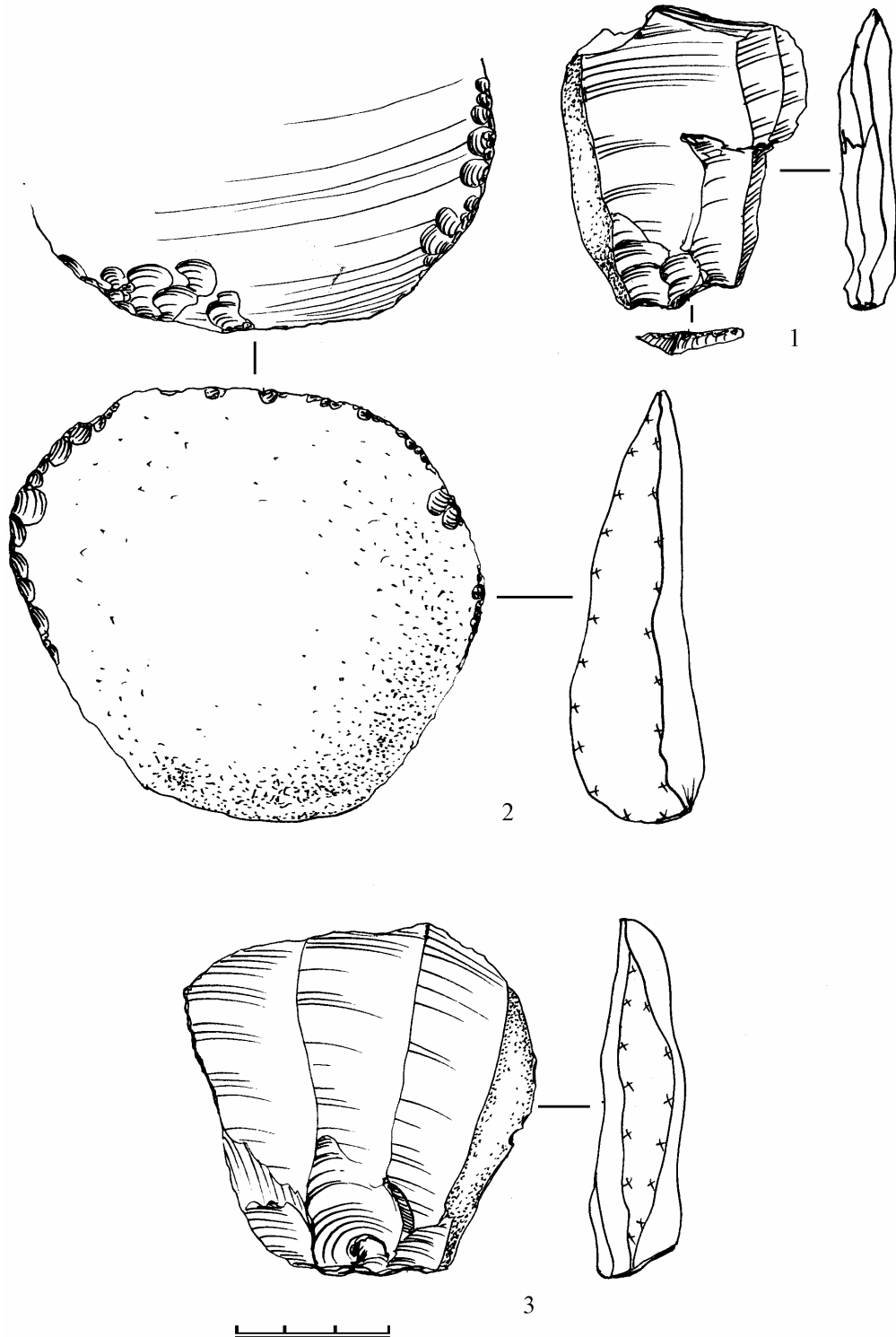

Рис. 12. Шурф 01–98, дослідження 1998 р. Шар II. Крем'яні вироби
Fig. 12. Trench 01–98, 1998. Layer II. Flint artifacts

Ця обставина іноді породжувала технічні казуси і “перевертні”, яких не знайдеш ніде в інших регіонах ойкумени. Багатство сировинних запасів зумовлювало величезну кількість бракованих і незавершених знарядь, заготовок, “разових інструментів”.

Дослідження 2004 р. Шурф 02–04.

У 2004 р. силами працівників відділу археології Інституту (Олександр Ситник, Руслан Коропецький, Наталя Булик, Андрій Гавінський, Лариса Чернописька) проведені додаткові обстеження і контрольне шурфування пам’ятки. У 2004 р. шурф 02–04 розмірами 3,0×1,5 м (у верхній частині) закладений на куті розкопів В. Савича 1989 і 1979–1980-х років.

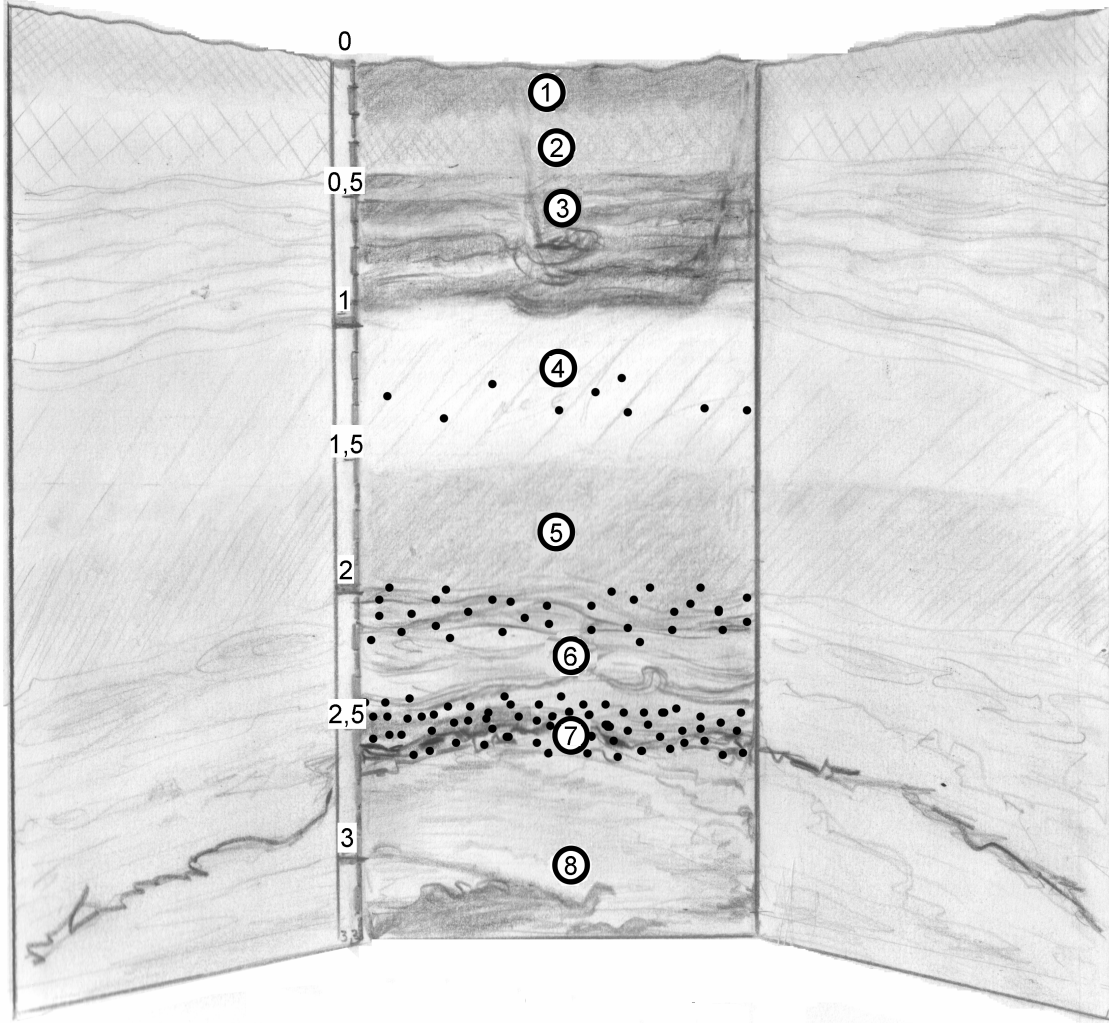

Рис. 13. Шурф 02–04, дослідження 2004 р. Розріз південної стінки. Чорними крапками помічено рівень знаходження крем’яних артефактів. Опис стратиграфії в тексті

Fig. 13. Trench 02–04, 2004. Cut of southern wall. Level of location of flint artifacts is marked by black dots. Description of stratigraphy is in the text of the paper

СТРАТИГРАФІЯ. Опис подаємо за Андрієм Богуцьким (рис. 13):

0–0,9 м (місцями до 1,1 м). СУЧАСНИЙ ҐРУНТОВИЙ КОМПЛЕКС з дуже нерівним, очевидно ерозійним, нижнім контактом. На південній і західній стінках він частково або повністю антропогенно змінений, перероблений. Має дуже складну будову.

Горизонт A_1 – потужністю 0,3–0,6 м антропогенно порушений, з різким нижнім контактом. Складений глинистими пісками сірого кольору, місцями темно-сірого. Переповнений корінням рослин, у нижній частині червоточинами (до 1 см діаметром) і кротовинами (до 10 см діаметром). Містить артефакти і на усю потужність є, фактично, культурним горизонтом. На нашу думку, його утворення зобов’язане чорноземному типу ґрунтоутворення.

Горизонт В – потужністю 0,6–0,7 м і більше має дуже характерну хвилясто-смугасту будову. Загальний колір горизонту коричневий, інтенсивність коричневого забарвлення, правда, різна.

Потужність коричневих прошарків, які явно домінують у розрізі, до 10 см. Вони складені дуже щільними супісками, безкарбонатними, озалізненими, із залізисто-марганцевими конкреціями чорного кольору до 2 мм діаметром. У них чимало сучасних червоточин до 1,5 см діаметром.

Другим компонентом смугастої пачки є жовті, жовтувато-коричневі тонкозернисті піски, здебільшого глинисті, з потужністю прошарків до 2–2,5 см. У верхній частині горизонту В дуже інтенсивна підзолиста присипка, яка також концентрується в горизонтально-хвилястих прошарках. Горизонт В, очевидно, відповідає лісовій фазі сучасного ґрунтоутворення.

Ближче до південної частини стінки шурфу спостерігаємо, що на контакті горизонту В з лесом є мульда з шириною до 0,7 м і максимальним прогинанням від нижнього контакту горизонту В на 0,2 м. Але мульда простежується тут і дещо вище, тобто, у горизонті В. Тут бачимо облягаюче залягання шарів (прогинання), інтенсивніше марганцювання, а також збагаченість підзолистою присипкою. Дещо зростає опіщаненість. Майже на усю потужність горизонту В зустрічаються поодинокі крем'яні артефакти.

0,1–1,45 м, з відхиленнями $\pm 0,10$ м. ЛЕСОВА ПАЧКА. Її колір пальовий; вона складена, тонкозернистими пилюватими пісками, карбонатними, шаруватими; шаруватість при цьому хвиляста. Пачка містить дрібні (до 2 см у поперечнику) уламки карбонатів (здебільшого крейди), від покрівлі розбита вузькими вертикальними тріщинами, які продовжуються і в підстиляючих пачку породах. Є також тріщини, що розпочинаються і від нижнього контакту пачки. Відстань між тріщинами 0,5–0,6 см, їх максимальна ширина не перевищує 1,0 см. Заповнювач тріщин білий карбонатний і пальовий пісок, іноді озалізнений. Нижня частина лесової пачки більше оглеєна і озалізнена. У пачці є сучасні кротовини до 10 см діаметром, заповнені як матеріалом горизонтом А₁, так і піщаним матеріалом пальового кольору. Біля нижнього контакту цієї пачки є поодинокі верхньопалеолітичні артефакти (кремені). Нижній контакт нерівний, ерозійний. Нам видається, що ця пачка майже повністю відповідає нижній частині лесової пачки розкопу 1998 р. Поза сумнівом, вона також несе сліди делювіально-соліфлюкційного перевідкладення.

1,45–2,0 м з відхиленнями $\pm 0,1$ м. СУПІЩАНА ПАЧКА. Це сильно карбонатна, оглеєна та інтенсивно деформована пачка дуже неоднорідного гранулометричного складу. Тут переважно супіски, правда, дуже опіщанені, з чисельними піщаними прошарками незначної (перші см) потужності. Пачка сильно озалізнена, досить щільна, делювіально-соліфлюкційного походження, з поодинокими крем'яними артефактами. Очевидно, вона відповідає наддубнівській соліфлюкції. У нижній частині пачки можна спостерігати фрагмент дубнівського ґрунту у вигляді прошарків потужністю 5–10 см, або їх фрагментів. Колір цих дубнівських включень червонувато-коричневий, вони пликативно деформовані.

Нижній контакт пачки дуже нерівний, різкий. Фіксується зміною літологічного складу, зміною карбонатності. Породи, що залягають нижче, взаємодіють із соляною кислотою; ділянками, переважно, промиті від карбонатів.

2,0–2,6 м ($\pm 0,3$ м). СТРОКАТО ЗАБАРВЛЕНА СУПІЩАНА ПАЧКА, шарувата, уся пликативно деформована, з перешаруванням пісків. Колір пачки строкатий – світло-сірий, голубувато-сірий, іржаво-бурий, місцями світло-коричневий. У нижній частині пачка омарганцьована, чорного кольору. Тут же велике скупчення крем'яних артефактів. Необхідно зауважити, що у нижній частині цієї пачки також переважав пилюватий матеріал, дуже подібний до описаного у попередній товщі. Генетично – це делювіально-соліфлюкційна пачка. У східній стінці, з глибини 2,6 і до 3,3 м (дно шурфу) залягають піски дрібнозернисті, кварцові, шаруваті, промиті від карбонатів. Вони складнодеформовані, в великій кількості мікроскидів. Піски позбавлені артефактів і складають, очевидно, додубнівську частину розрізу. У західній частині стінки є потужна (0,3–0,4 м) лінза глинистих пісків.

На різних глибинах у різних геологічних верствах знайдені різноманітні археологічні матеріали. Опис колекцій подаємо зверху вниз:

I. Глибина 0–0,4 м. Сучасний орний (0,2 м) та підстиляючий чорнозем. На площі приблизно 3 м² у цьому шарі зафіксовано 14 крем'яних предметів та 19 фрагментів кераміки. Уся кераміка – дрібні стінки ліпних посудин, очевидно, бронзової доби.

Колекція кременів складається з 5-ти виробів із сильною білою патиною, 8-ми виробів без патини і одного природного уламку.

Білопатиновані кремені (одна довга пластина – 13×2,2×1,1 см, три аморфні відщепи та уламок) подібні до матеріалів пізньопалеолітичного культурного шару I (за В. Савичем).

Кремені без патини відносяться, найвірогідніше, до періоду бронзового віку і пов'язані із керамікою. Представлені три фрагменти пластин і 5 аморфних відщепів, характерних для майстерні віку палеометалів.

II. Глибина 0,4–1,2 м. Відклади представлені шаруватими коричневими суглинками підгоризонту В сучасного ґрунту (за І. Івановою – алерьод).

У цьому прошарку, в комплексі з верхньоплейстоценовими лесами (глибина 1,0 м) В. Савич виділяв пізньопалеолітичний культурний шар I (розкопи I, II). На місці шурфу 02–0,4

знайдено лише одну пластину з крайовою ретушшю, що вказує на відсутність (чи не розповсюдженість) культурного шару I на місці розкопів III–IV (за В. Савичем).

III. Глибина 1,2–1,45 м. Це яскравий прошарок верхньоплейстоценових жовто-пальових делювіальних супісків. За В. Савичем, вважалося, що шар I верхнього палеоліту приурочений лише до верхньої смуги верхньоплейстоценових відкладів, а сама пачка жовтих супісків є стерильною.

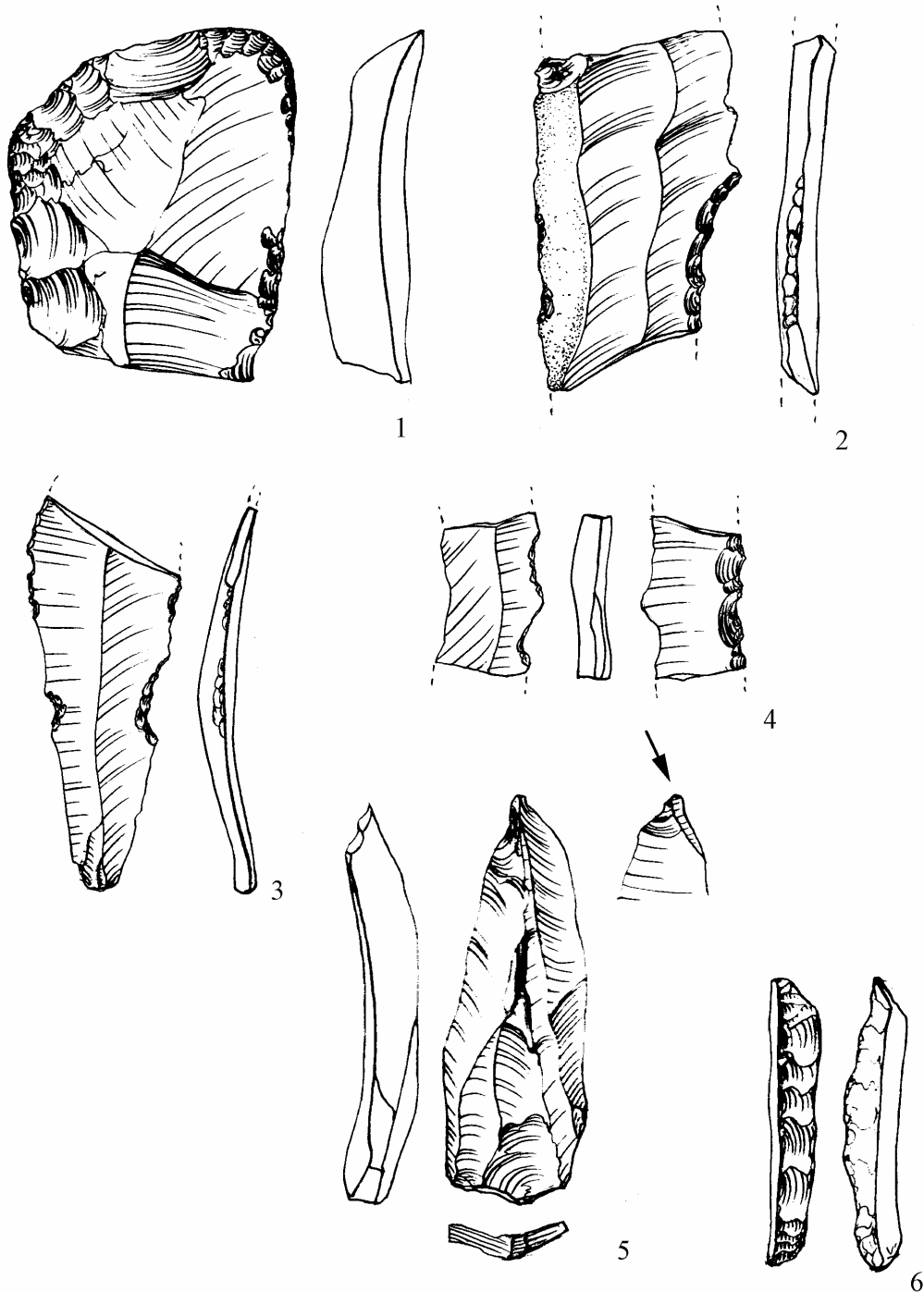

Рис. 14. Шурф 02–04, дослідження 2004 р. 5,6 – кремені з глибини 1,2–1,5 м; 1–4 – кремені з глибини 1,5 – 1–8 м (гіпотетично I-й культурний шар)

Fig. 14. Trench 02–04, 2004. 5,6 – flint artifacts from the depth 1,2–1,5 m; 1–4 – flint artifacts from the depth 1,5–1,8 m (probably cultural layer I)

Однак шурф 02–04 свідчить, що ця жовта пачка також насичена різноманітним крем'яним матеріалом. Більшість цих кременів тяжіє до верхньої половини пачки, що може в'язати їх власне з шаром I. Однак, на відміну від поглядів В. Савича, цей шар концентрується у верхньоплейстоценовому лесі, а не в смугастому підгоризонті В сучасного ґрунту.

В колекції з цього шару є 7 пластин (більшість – фрагменти), один яскравий різцевий скол з ретушшю на ребрі (рис. 14, 6), 11 відщепів, 5 скалок і 5 уламків сколів, що побували у вогні, тобто, у шарі повинен бути рівень заселення із вогнищами.

Усі кремені за зовнішнім виглядом різні. Переважають непатиновані чи слабопатиновані вироби, хоч є і сильно- чи білопатиновані предмети (зокрема, різцевий скол), є сколи із заполірованою поверхнею, що свідчить про деяке переміщення матеріалу. Кілька сколів мають дрібну ретушню підправку, а одна пластина – різцеві зняття (рис. 14, 5). Останній предмет – виразна конвергентна пластина із багатогранною площадкою. Цей артефакт має прямі аналоги із нижніми верхньопалеолітичними шарами, що ставить під сумнів фінальнопалеолітичний вік усієї цієї колекції (?).

Загалом, складається враження, що матеріали належать до культурного шару I (пізній палеоліт), але дещо зміщені із первісного місця залягання.

IV. *Глибина 1,45–1,9 м.* Нижня частина верхньоплейстоценових темно-жовтих, до червоних лесів. За В. Савичем – це стерильний шар.

У шурфі на площі 3 м² на різних глибинах знайдено 13 невеликих відщепів, 5 фрагментованих пластин, три скалки. На вигляд кремені також різнопатиновані, деякі із блиском від заполірування. Окремі предмети мають архаїчні риси: фасетовані ударні площадки тощо, хоч кілька білопатинованих предметів без сумніву належить до фінальнопалеолітичного часу.

V. *Глибина 1,9–2,3 м.* Це рівень різкого переходу однорідних лесів до смугастої пачки блакитних, коричневих, оранжевих і жовтих смуг, що, перешаровуючись, утворюють чудернацькі візерунки соліфлюкційного характеру. За визначенням А. Богущького, це наддубнівська соліфлюкція із смугами оглеєння (сизий колір) та фрагментами дубнівського ґрунту.

У цій пачці зафіксовано достатньо велику кількість крем'яних знахідок. Матеріал виглядає за зовнішніми ознаками як гомогенний комплекс, хоч, без сумніву, частково перевідкладений і змитий по схилу (повна відсутність мікроінвентарю). Про різку зміну температурного режиму свідчить наявність значного числа уламків сировини і нуклеусів, що розпалились під дією мерзлотних соліфлюкційних процесів.

У прошарку 0,4 м зафіксовано достатньо багатий крем'яний матеріал. Насамперед, це 11 уламків великих жовен і фрагменти невизначених нуклеусів, одна невелика преформа (пренуклеус), 31 відщеп середніх і крупних розмірів, 15 переважно фрагментованих пластин, 5 дрібних уламків сколів і 8 сколів із вторинною обробкою (знаряддя праці). Усього 71 предмет. Індустрія призматична. Багато відщепів оживлення (із кіркою і пробних знять), ще більше фрагментованих сколів (відщепів та пластин), що пояснюється знову ж таки соліфлюкцією та зміщенням матеріалу вниз по схилу. Серед пластин присутні типові двох- і трьохскатні, реберчасті. Ударні площадки переважно не фасетовані, хоч трапляються грубосколоти і багатогранні.

Нуклеус на масивному уламку жовна має різко скісну ударну площадку, сформовану кількома зняттями, з якої проведено лише 3–4 пробних паралельних знять. Негативи знять не доходили і до половини корисної площі робочої поверхні.

Знаряддя праці представлені типовим широким термінально-кутовим скребком-скреблом з ретушшю по цілому периметру зламаного радіального сколу (крім торця розколу). Ретуш на робочому краю скребка регулярна напівкрута. Такі скребла-скребки-ножі є характерним поліфункціональним знаряддям першої половини пізнього палеоліту Волині (рис. 14, I).

Ще одне комбіноване знаряддя – скребло-ніж-скобель утворене на масивному безсистемно-крайовому відщепі (рис. 15, I). Дві пластини мають круту поздовжню ретушню

обробку (одна – з вентральної сторони – рис. 14, 2, 4), ще два відщепи – крайову регулярну ретуш на животику і один атиповий серединний різець на ударній площадці пластини.

Загалом, комплекс має риси розвиненої призматичної індустрії першої половини пізнього палеоліту.

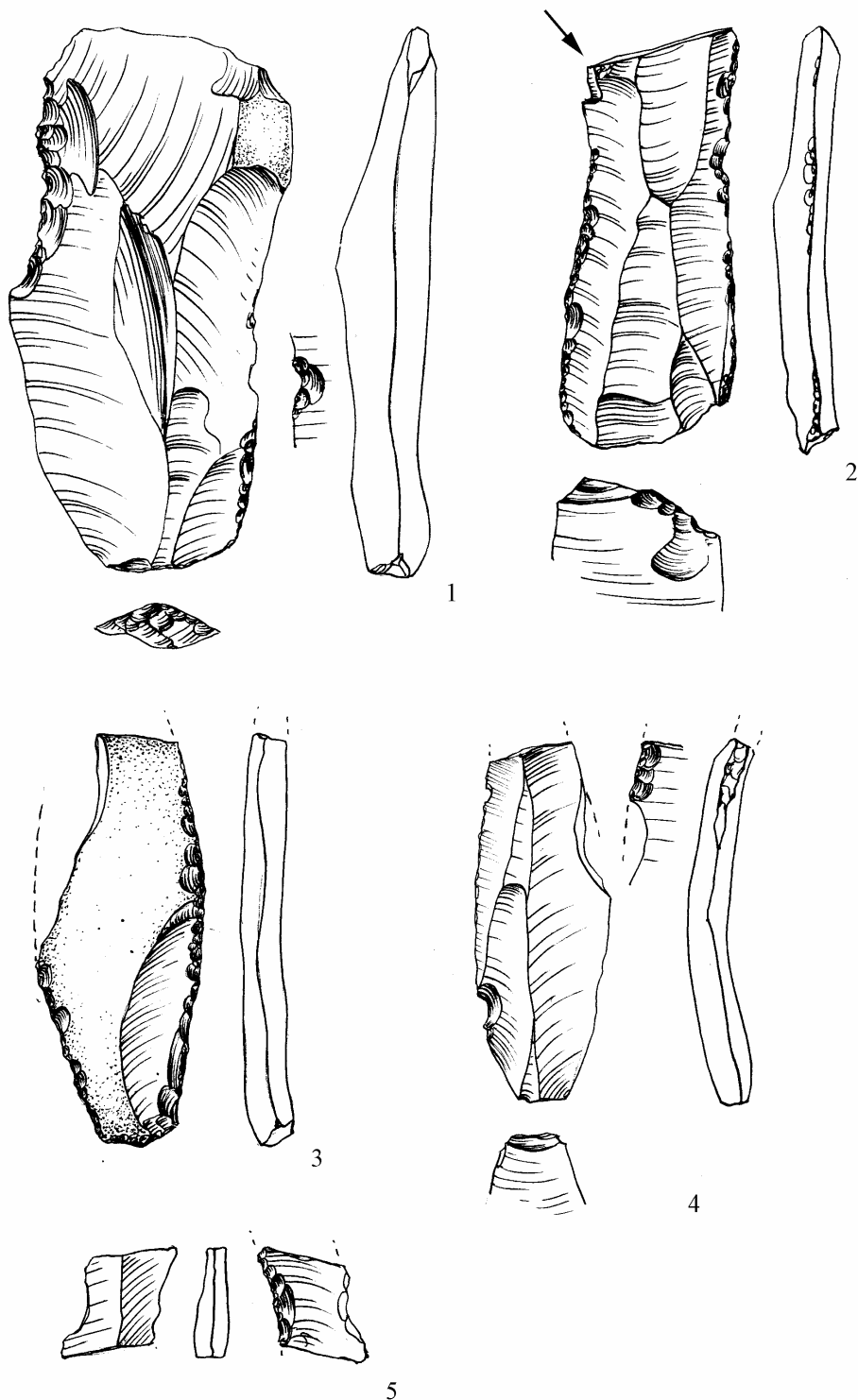

Рис. 15. Шурф 02–04, дослідження 2004 р. Кремені з глибини 1,9–2,3 м (гіпотетично II-й культурний шар)

Fig. 15. Trench 02–04, 2004. Flint artifacts from the depth 1,9–2,3 m (probably cultural layer II)

VI. Глибина 2,2–2,3 м. Це скупчення у вищеописаній соліфлюкційній пачці над вогнищем, сліди якого зафіксовані на рівні нижньої сходинки (рис. 13; фото). Комплекс із 10 предметів, три з яких мають крайову локалізовану ретуш. Це 6 відщепів, три пластини (фрагментовані) і один природний уламок.

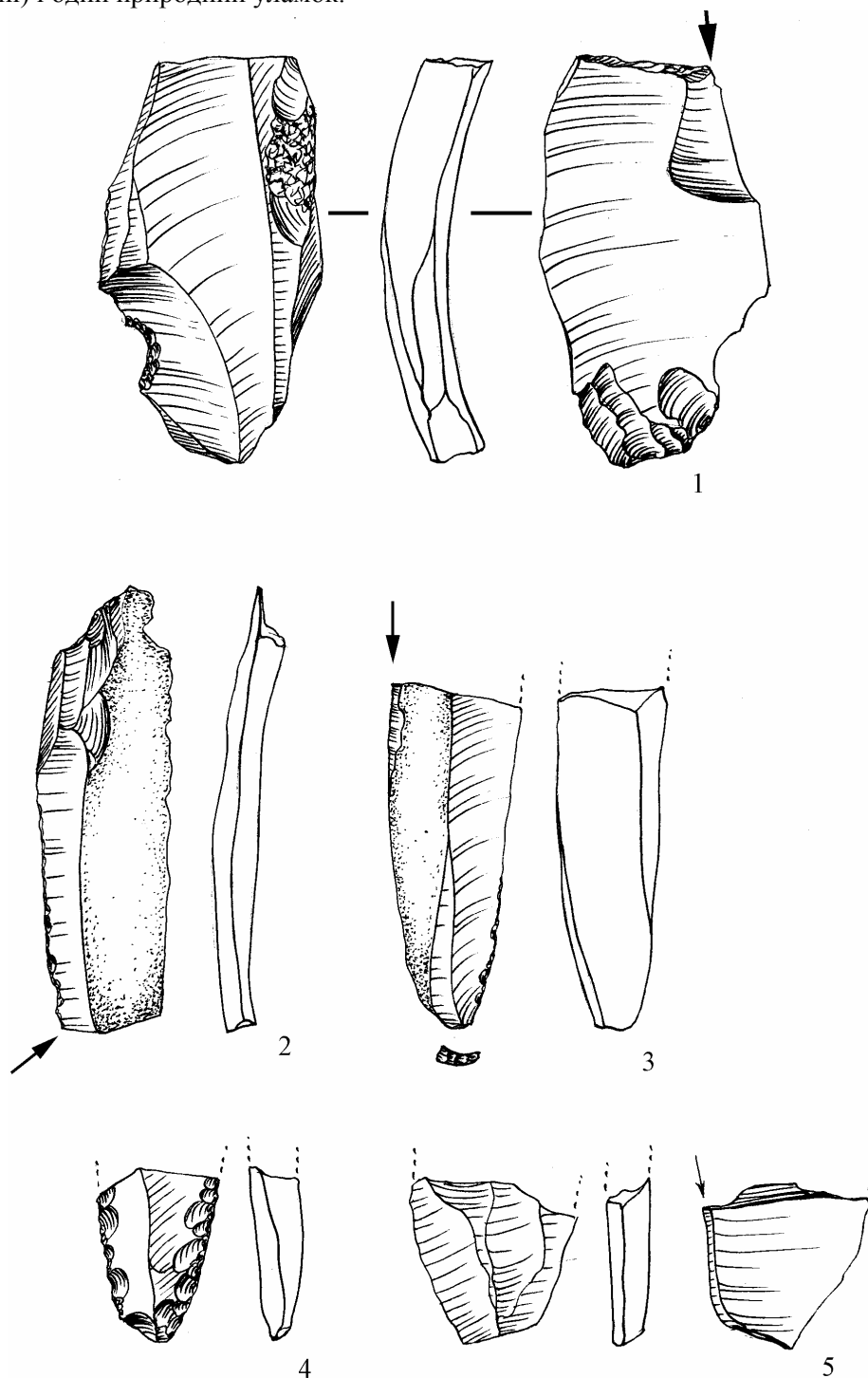

Рис. 16. Шурф 02–04, дослідження 2004 р. Кремені з глибини 2,4–2,7 м (гіпотетично III-й культурний шар)

Fig. 16. Trench 02–04, 2004. Flint artifacts from the depth 2,4–2,7 m (probably cultural layer III)

На величезному (8,0×14,0×2,3 см) безсистемно-крайовому відщепі спостерігається випукла ділянка поперечного краю із крутою ретушню типу скребка. З вентральної сторони – виїмка скобеля. На поздовжніх краях двох пластин помітна дрібна ретушна підправка. Два відщепи мають фасетовані ударні площадки. Загалом, ці вироби можна об'єднати із вищеописаним комплексом призматичної індустрії (як стратиграфічно, так і техніко-типологічно).

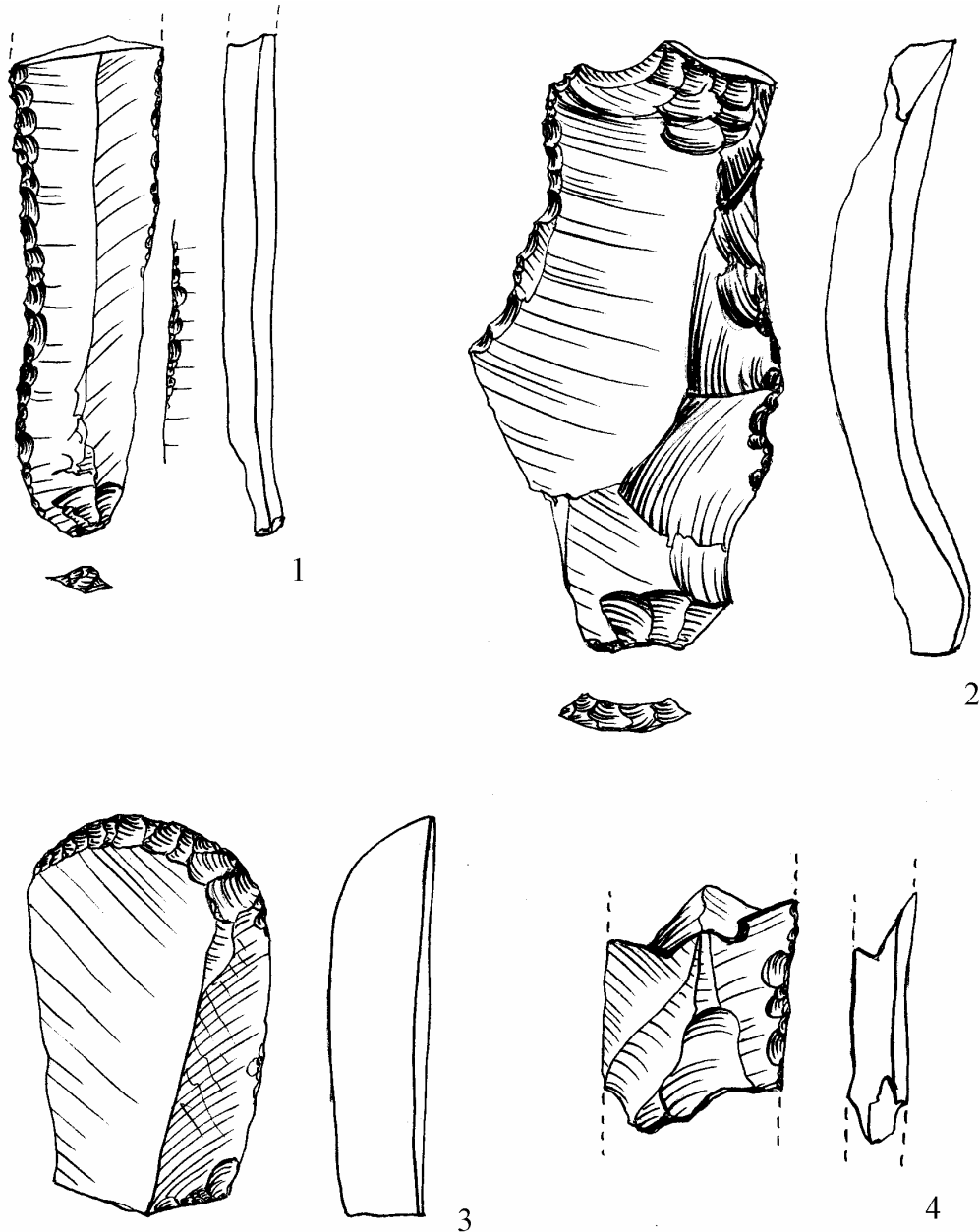

Рис. 17. Шурф 02–04, дослідження 2004 р. Кремені з глибини 2,4–2,7 м (гіпотетично III-й культурний шар)

Fig. 17. Trench 02–04, 2004. Flint artifacts from the depth 2,4–2,7 m (probably cultural layer III)

VII. Глибина 2,3 м – рівень вогнища.

Знайдено 13 предметів (один нуклеоподібний уламок, 2 відщепи, 2 пластини і 8 дрібних мікролітичних скалок та уламків сколів). Матеріал подібний до двох вищеописаних.

VIII. Глибина 2,4–2,7. Скупчення на рівні серії вогнищ із рештками вугілля. Стратиграфічно це та ж сама соліфлюкція, але із різким горизонтом перерви

осадконакопичення. Перерва позначена “горілим горизонтом” – лінзами вогнищ, смугами попелу, поміж якими знаходилися численні артефакти.

Всього виявлено 253 крем’яних вироби: нуклеуси – 12 екз., знаряддя праці – 28 екз., пластин – 28 екз., відщепи – 136 екз., скалки – 31 і природні уламки – 19 екз.

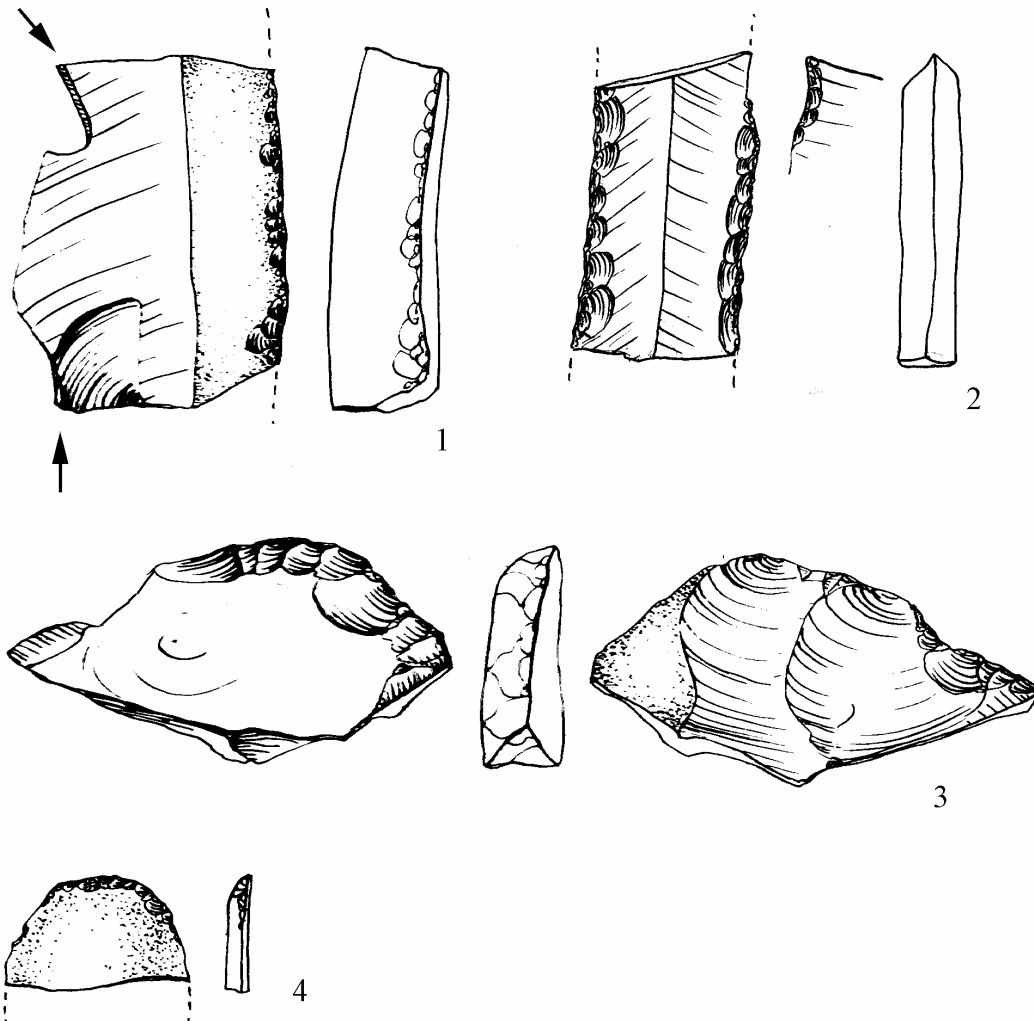

Рис. 18. Шурф 02–04, дослідження 2004 р. Кремені з глибини 2,4–2,7 м (гіпотетично III-й культурний шар)

Fig. 18. Trench 02–04, 2004. Flint artifacts from the depth 2,4–2,7 m (probably cultural layer III)

Відразу ж відзначимо загалом типовий “виробничий” характер зібраної колекції, тобто, матеріали властиві для майстерні з первинного розщеплення сировини. Окремі великі (до 15–18 см) жовно-конкреційні блоки сировини не були ні разу опробовані. Серед серії відщепів присутні крупногабаритні, дуже масивні відщепи, що використовувалися як заготовки для нуклеусів. Багато природно фрагментованих відщепів і пластин. За зовнішнім виглядом матеріали відрізняються за патиною і люстражем, хоч на загал колекція на 90% має риси гомогенного комплексу. Звертає на себе увагу факт дуже невеликої кількості пластин (28 екз.), хоч майже усі знаряддя виготовлені на пластинах. Очевидно, кращі зразки пластин відразу використовувалися під знаряддя чи виносилися за межі майданчика, на якому проводилося розщеплення. Майже повністю відсутні дрібні міліметрові скалки і луски ретушування, які є обов’язковим супроводжувальним продуктом при розщепленні і при ретушуванні.

Цей факт безсумнівно свідчить про частковий поверхневий змив дрібного мікролітичного матеріалу вниз по схилу і про часткове перевідкладення суглинків під дією соліфлюкції.

Правда, потужні лінзи вогнищ менше порушені, хоч також розмиті і попелясті смуги пронизують горизонт на великій площі.

Нуклеусів порівняно багато, але жоден з них не має типологічно виразної форми: усі з дефектами, розломами, надщербленням. Не дивлячись на це, проглядаються дві технологічні традиції розщеплення. Переважає типова призматична форма, з грубопідправленою ледь скісною площадкою. Більшість нуклеусів має лише частково розщеплені робочі поверхні і неоформлені тилкові сторони, що свідчить про великі запаси сировини.

Чотири фрагментовані ядрища мають характер підрадіального плоского розщеплення. Але радіальний принцип не використовувався свідомо, як спосіб отримання специфічних заготовок. Як видається, він виникав спонтанно, йдучи за формою заготовки і зручністю ударних площадок. Як би не було, але домінуючою технікою розщеплення треба вважати призматичну, напівоб'ємну, одноплощадкову, націлену на отримання видовжених крупних пластин. Часто застосовувався грубий фасетаж.

Ні серед нуклеусів, ні серед сколів не помічено вістрійної технології типу Богуніце чи Странска Скала II. Очевидно, ця технологія спостерігається у культурних шарах Куличівки не на усіх ділянках розкопів, а спорадично, територіально локалізовано.

Знаряддя праці поділяються на такі типи: скребачки – 3 екз., різці – 5 екз., скребла – 2 екз., скобель, зубчасте знаряддя і різноманітні пластини з крутою крайовою і підгострюючою ретушю – 15 екз.

Усі три скребачки типологічно різні знаряддя. Найпоказовішим є типовий кінцевий (термінально-ви pukлий) скребок на двосхилій пластині (рис. 17, 3). Інший інструмент є дуже низьким, похилим (зберігся лише край леза) на крайовому сколі (рис. 18, 4). Ще одне знаряддя оформлене на масивному великому відщепі (9,7×8,0×2,7 см). Робочий край широкий, випуклий, але похилий, підгострений нерегулярною, дрібною крайовою ретушю.

Різці переважно бокові, на куті зламаного торця пластини (рис. 18, 1). Один екземпляр має плаский негатив зі сторони животика (рис. 16, 1). Базальна його частина підправлена серією сколів потоншення типу Костьонки, на боковій грані – ретушована виїмка.

Майже усі пластини з крутою ретушю (рис. 15, 2–5) збереглися у фрагментованому вигляді. Інколи це медіальні (рис. 18, 2; 16, 2) чи базальні (рис. 16, 3, 4) ділянки, деколи ретуш підгострююча, або ж дрібна крайова локалізована. Нижче цього рівня, на глибині 3,0 м знайдено один красивий відщеп, що може вказувати на наявність ще одного горизонту залягання культурних решток, але на місці шурфу 2–04 не представлено.

Завершуючи короткий огляд матеріалів з шурфу 2–04, можна у попередньому варіанті виділити (за В. Савичем) культурний шар бронзового віку (сучасний чорнозем), шар I верхнього палеоліту у верхній частині верхньоплейстоценових лесів, шар II верхнього палеоліту (межа нижньої частини верхньоплейстоценових лесів і початок соліфлюкційної пачки), шар III верхнього палеоліту (середня частина соліфлюкції, маркована вугільно-попелястою смугою) і шар IV (нижня частина соліфлюкційної верстви). Ці дані повністю корелюються із схемою В. Савича, за винятком того, що шар I залягає не в бурих суглинках горизонту В сучасного чорнозему, а у верхній частині лесової верстви.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Отже, за геологічними висновками, нижче дернового горизонту A₁ сучасного ґрунту залягає горизонт В сучасного ґрунту лісового типу. Порода ця формувалась у післяльодовиковий період, тому вона не може вміщувати непорушений палеолітичний **культурний шар I**, виділений В. Савичем у північній (нижній по схилу) частині розкопу. Не міг бути палеолітичний шар інсїтним ще й тому, що пачка горизонту В має виняткову хвилясту деформованість і дуже різкий (з кишеннями) нижній контакт (також ерозійний).

Розуміючи складність ситуації, І. Іванова виділила окремий ґрунтовий шар, який пов'язала з культурним шаром I. Вона так описує його: *“залягає цей горизонт дуже нерівно, хвилясто, утворюючи чудернацькі форми облягання, що різко виділяються на світлому тлі нижніх алевритів. Останні як-би підрізані ним у північному напрямку, де він інколи лягає на*

більш глибокі шари. Потужність цього горизонту невелика і звичайно не перевищує 25–50 см, але в деяких випадках вона різко збільшується, окремі шари ніби роздуваються і занурюються вниз на глибину до 1 м і більше” [Иванова, Рентгартен, 1975, с. 58]. Цей шар за кольором, за карбонатністю і характером залягання різко відрізняється від нижнього. Він має темне, коричневатобуре забарвлення, різко виражену шаруватість смугастого типу, до того ж коричневі і світло-жовті горизонти по 2–3 см перешаровуються поміж собою (рис. 5).

Серед фауністичного матеріалу у культурному горизонті I панівне місце займають кістки північного оленя, потім йдуть рештки мамонта і коня. Промивка відкладів у 1972 р. дала велику кількість мушлів моллюсків, але холодолюбиві види серед них відсутні. Виникає протиріччя – холодолюбива мегафауна (мамонт, північний олень) і “тепла” малакофауна не могли співіснувати в один і той же геологічний період.

І. Иванова та Н. Рентгартен, характеризуючи цей шар, відзначають, що ґрунтові процеси інтенсивно переробили глинистий компонент материнського субстрату, повністю вилужили терригенний карбонат кальцію, обумовили появу колоїдної гумусованої речовини і новоутворень монтморілоніту з типовою коломорфною мікроструктурою. В ґрунті присутні шматки трав’янистої та чагарникової флори, шматки обвугленої хвойної деревини. Мабуть, ґрунт був дуже гідроморфним, підзолистого типу [Иванова, Рентгартен, 1975, с. 66].

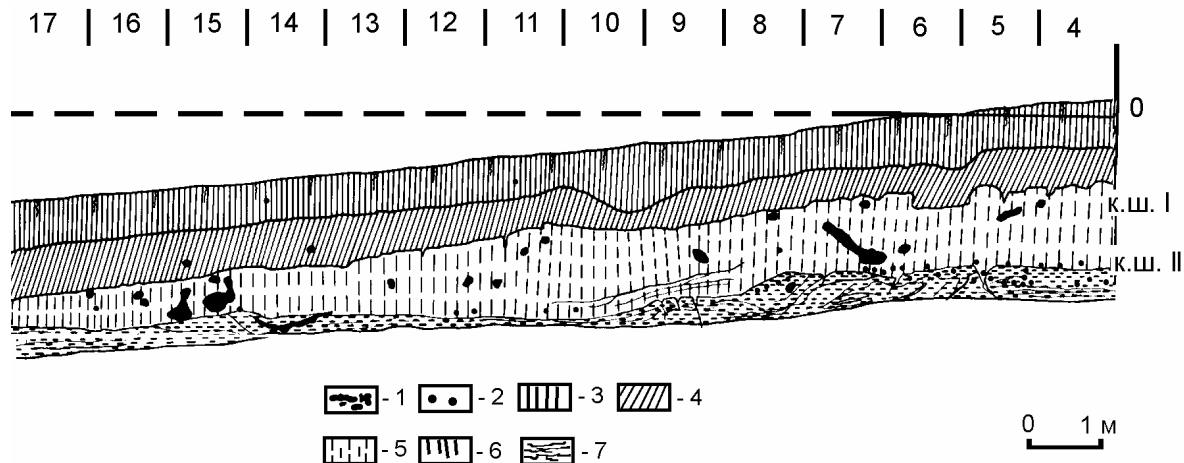

Рис. 19. Стратиграфічний розріз східної стінки розкопу I (дослідження 1976 р.) [Савич, 1976, с. 131, рис. VII].

Умовні позначення: 1 – кротовини; 2 – крем’яні знахідки; 3 – орний шар ґрунту; 4 – сірий підзолистий ґрунт (культурний шар поселень комарівської культури та культури ранньоскіфського часу) – 0–0,7 м; 5 – темно-коричневі грудкуваті суглинки (культурний шар поселення верхнього верхньопалеолітичного шару I) – 0,7–1 м; 6 – світло-коричневі суглинки жовтуватого забарвлення (пізньопалеолітичне поселення культурного шару II) – 1–2 м; 7 – смугасті супіщані суглинки з темно-коричневими вохристими, червоними, світло-сірими смужками 2–5 см завтовшки

Fig. 19. Stratigraphical cut of eastern wall of excavation I (1976) [Савич, 1976, с. 131, рис. VII]. Conventional marks: 1 – crotovinas; 2 – flint artifacts; 3 – modern soil; 4 – grey soil (cultural layers of Komariv and early Scythian cultures) – 0–0,7 m; 5 – dark brown clayish soil (Paleolithic cultural layer I) – 0,7–1 m; 6 – light yellowish brown clayish soil (Paleolithic cultural layer II) – 1–2 m; 7 – sand clay with dark-brown, ochre, red, light-grey strips

Ці висновки повністю збігаються з думкою А. Богущького про лісовий характер гор. В. Але як пояснити тоді наявність у цьому шарі палеолітичних знахідок?

Дослідники вважають, що цей шар (на основі комплексу ознак) може співставлятись з найбільш яскравим і широко розповсюдженим інтерстадіалом пізньольодовикового періоду – алерьодом (11 500–12 000 років). При цьому вони зазначають, що “культурні рештки верхнього пізньопалеолітичного горизонту виявлені тільки у північній частині розкопу. Відклади шару 3 там, як зазначалось вище, дуже зменшені у потужності. Виникає питання, чи археологічні знахідки не належать до материнської породи, на якій розвинувся ґрунт шару 4. Тобто, чи не є вони давнішими, ніж цей шар?” [Иванова, Рентгартен, 1975, с. 67, 68].

В. Савич співставляє культурний шар I із культурним шаром 7 стоянки Молодове V, який має надійну дату в 23 тис. р. тому назад. Знову протиріччя! Яким чином практично голоценовий культурний шар може співставлятися із надійно документованим плейстоценовим горизонтом 7 Молодового V?

Зауважимо, що у прирізці 1998 р. матеріалів шару I (за В. Савичем) не було виявлено. А під час перегляду колекцій шару I в фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ми побачили значну типологічну мішанину. В одному комплексі тут знаходяться типові нуклеуси для вістер левалуа (до речі, не патиновані) (рис. 20), вістря левалуа, оріньякоїдні скребки, нуклеуси “липського типу”, призматичні і торцеві форми ядрищ, макроформи типу сокироподібних знарядь тощо. Переважну більшість виробів цього шару складають сильно і посередньо патиновані уламки крем'яної породи, великі і дрібні аморфні відщепи, фрагменти масивних пластин невизначеного типу і характеру розщеплення. Співставивши плани розкопаних ділянок з I-им (верхнім) і II-им (нижнім) культурними шарами, ми помітили чітку закономірність – у місцях, де виявлені інтенсивні скупчення матеріалів верхнього (I) пізньопалеолітичного шару, там майже повністю відсутні матеріали нижнього (II) шару знахідок. Це стосується лише північної (пониженої) частини розкопів, де стерильний лесовий горизонт відсутній і два культурні шари накладаються один на другий (рис. 19). У центральній частині розкопаної площі спостерігається тонкий стерильний лесовий горизонт, тому, мабуть, верхній культурний шар тут досить бідний, а у південній частині розкопу, де стерильний шар суглинків сягає 2,0–2,5 м, верхній шар I відсутній взагалі.

Ці та інші факти стосовно умов залягання, морфології і техніко-типологічного характеру кам'яних решток верхнього (першого) культурного шару (за В. Савичем) наводять на такі попередні висновки.

Оскільки геологічні особливості фіксації знахідок однозначно стверджують голоценовий (стратиграфія, “теплі” мушлі, морфогенетичні риси суглинків тощо) вік відкладів – горизонт В сучасного ґрунту, то, відповідно, культурні рештки непорушеного стану можуть датуватись не раніше цього періоду. Пізньопалеолітичні артефакти у цьому горизонті є однозначно перевідкладеними. Говорити про залишки пізньопалеолітичного житла у I-му шарі безпідставно [Савич, 1987];

На місці найінтенсивніших скупчень знахідок верхнього шару стерильний горизонт лесів дуже тонкий, або ж відсутній, що свідчить про накладення двох культурних шарів один на другий. Матеріали обидвох шарів на північній ділянці розкопів змішані. На плані (і в колекціях) матеріали поділені на шари штучно, суб'єктивно.

Тому у матеріалах верхнього шару мустьєрські архаїчні риси дійсно присутні, але у меншій мірі, ніж у нижньому шарі (II). Вся “архаїка” верхнього шару – домішка матеріалів нижніх шарів (рис. 20).

Оскільки всі геологи стверджують сильну ерозійну структуру горизонту відкладів з матеріалами верхнього шару I, то можна думати, що частина сильнопатинованих крем'яних виробів із центральної частини розкопів була зміщена вниз по схилу з верхніх ділянок гори. Більшість цих кременів мають риси залишків майстерні по виробництву заготовок типу пластин і мікропластин. Останніх у колекції верхнього шару дуже мало, хоч багато торцевих нуклеусів для мікропластинок. Багато також різноманітних крупногабаритних уламків сировини із одним-двома негативами пробних знять. Все це може свідчити про наявність на Куличівці фінальнопалеолітично-мезо-неолітичних майстерень, матеріали яких були знесені вниз по схилу в період формування ерозійного горизонту В у голоценовий вік.

На місці змішаних культурних шарів I і II існували ще два поселення періоду пізньої бронзи – раннього залізного віку. Їх заглиблені житла, ями, інші господарські об'єкти неодноразово прорізали обидва палеолітичні шари, що вело до ще більшої мішанини комплексів. Ми знаходили серед матеріалів заповнення господарських ям ранньоскіфського поселення типові мустьєрські трикутні вістря і серед палеолітичних матеріалів нижнього (II-го) шару – двобічні сокироподібні і серпоподібні заготовки. До речі, опублікований двобічний

наконечник з нижнього шару [Савич, 1975, с. 25, рис. 5, 17] є насправді заготовкою серпа віку ранніх металів. У цій же колекції зустрічаються неолітичні сокирки, скребла, інші макроформи.

Таким чином, більшість матеріалів з північної частини розкопів, де відсутній стерильний прошарок, є археологічно змішаними – комплекси негомогенними.

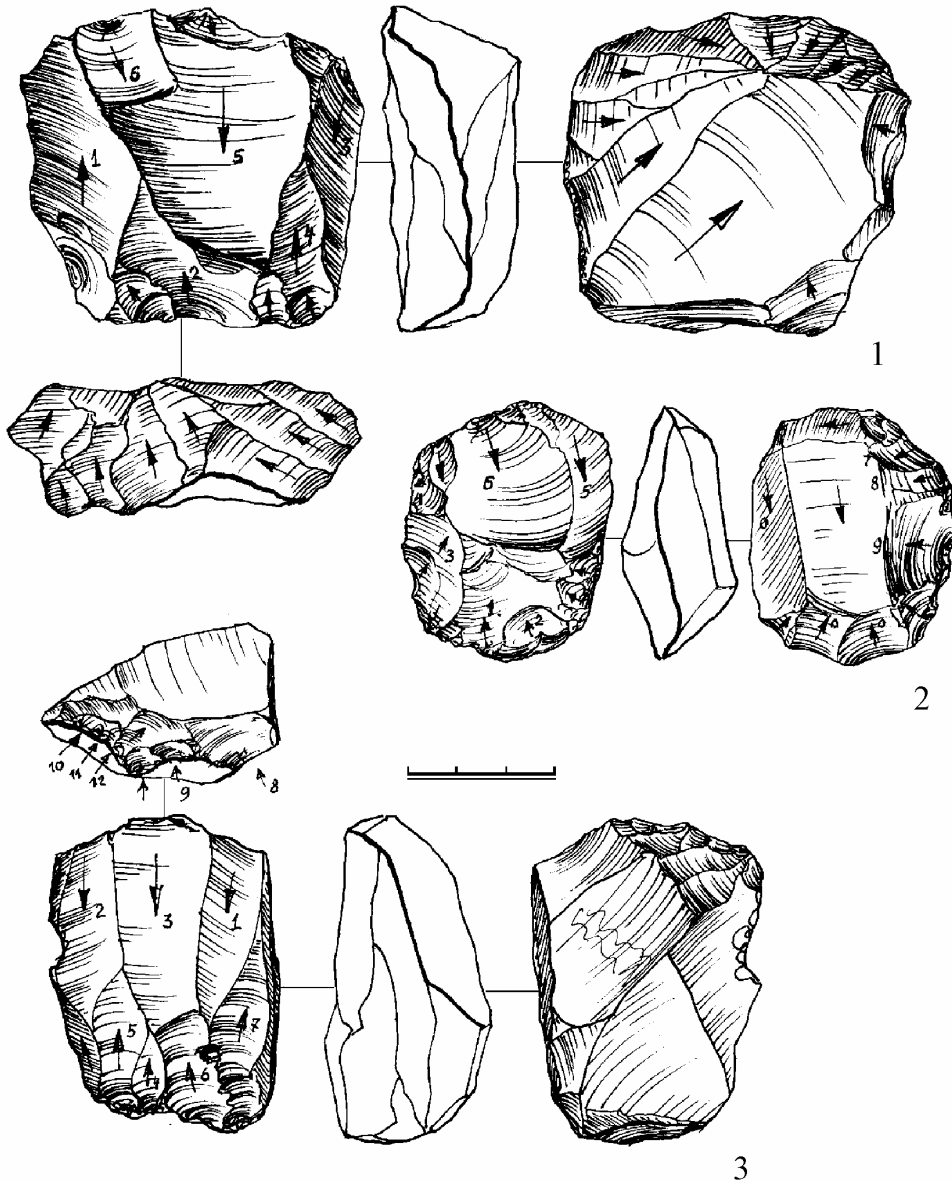

Рис. 20. Нуклеуси індустрії “богунісьєн” з культурного шару I (за В. Савичем, розкопки 1972 р.), що свідчить про їх перевідкладення з культурного шару III і загалом негомогенність колекцій шару I

Fig. 20. Cores from “Bohunician” industry from cultural layer I (by V. Savych, excavations 1972), which witness about their removal from cultural layer III and non in-situ character of layer I

Верхній культурний шар, на наш погляд, є залишками багатосезонної і різночасової майстерні, починаючи з фінальнопалеолітичного і завершуючи енеолітичним періодом. Всі ці матеріали перевідкладені. Фауністичні рештки північного оленя, мамонта, зубра можуть належати як до перевідкладеного пізньопалеолітичного горизонту, так і до нижнього шару II, частина матеріалів з якого потрапила у колекції верхнього шару.

Всі ці висновки мають попередній характер. Лише нові польові роботи та поглиблений типологічний аналіз крем'яних виробів може остаточно пролити світло на підняті проблеми.

У південній частині розкопів (вище по схилу) ситуація змінюється. Верхній шар тут практично відсутній, а нижній (II) в останні роки досліджень був поділений на три культурно-стратиграфічні рівні.

У прирізці 1998 р. нижче гор. В сучасного ґрунту йде пачка лесового вигляду, із смугами озалізнення та оглеєнням, псевдоміцелієм тощо. Це стерильний горизонт відкладів. Правда, на стратиграфічних профілях В. Савича в нижній частині схилу в цьому прошарку супісків також знаходились артефакти [Савич, 1975, рис. 1].

І. Іванова з цього приводу пише, що *“знахідок крем'яного матеріалу в алевритах небагато, і вони швидше тяжіють або до верхньої частини, або ж до контакту з нижнім шаром 2 (там, де цей шар зберігся)”* [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 57]. Тобто, ці матеріали не можуть визначатись як окремий культурний шар. Потужність відкладів цього шару алевритів (за І. Івановою) лесоподібного вигляду поступово зменшується у північний бік (вниз по схилу), а потім вони повністю виклинюються. З нижньою частиною цієї пачки, на контакті (і дещо нижче) з шаром ерозійних супісків знаходиться основний культурний шар II (нижній).

Що стосується **“основного” культурного шару II**, то за результатами наших шурфів, досліджень В. Савича, А. Богущкого, І. Іванової можна зробити такі спостереження.

Шар в основі своїй перевідкладений та розмитий, про що свідчать найперше стратиграфічні дослідження. Звернемося до публікацій самого В. Савича. У статті за 1975 р. він пише, що нижній шар залягає в коричневатих і жовтуватих суглинках/супісках на глибині 1,89–2,19 см від сучасної поверхні. І далі, що в цьому шарі відкриті сліди трьох наземних жител, окремі скупчення культурних решток, кам'яні плити і вогнища [Савич, 1975, с. 42]. Якщо ж поглянути на стратиграфічний розріз східної стінки, наведений у цій же статті [с. 42, 43, рис. 1], то помітимо, що кремені нижнього шару залягають і у світлих жовтих суглинках (над основним рівнем), і у шаруватих суглинках/супісках (основний рівень), і навіть у щільних жовтуватосірих суглинках (нижче основного рівня), тобто – у трьох різновікових і різноструктурних геологічних горизонтах загальною потужністю 0,5–1,5 м. На цьому ж розрізі помітно, що у північній ділянці (внизу схилу), в квадратах 20–30 кремені верхнього культурного шару і нижнього практично накладаються один на другого [Савич, 1975, рис. 1].

За І. Івановою та Н. Рентгартен, крем'яні матеріали цього шару трапляються ще у нижній піщано-суглинистій пачці – *“в окремих випадках спостерігаються невеликі скупчення кременів і сліди від вогнищ”* [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 57]. Вище по розрізу, в озалізненому горизонті зі слідами ґрунтотворення знаходиться головна кількість матеріалів нижнього шару; особливо він добре помітний на контакті з шаром, що залягає вище. *“Цей шар, що простежується головним чином в центральній частині вивченої площі, ускладнюється і збільшується за потужністю до півночі і, ймовірно, виклинюється до півдня. Він сильно розмитий, місцями зім'ятий і пронизаний невеликими тріщинами”* [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 57] – рис. 6. Найцікавіше, що разом з рештками кісток мамонта, північного оленя, коня, бізона, козулі, вовка, зайця, трапилися поодинокі кістки тварин печерних форм (?), а також численні рештки перевідкладених раковин третинних морських молюсків. Рештки палеолітичних поселень у цьому прошарку *“... відзначаються поганою збереженістю і в значній частині мають сліди зміщення та розмиву”* [Іванова, Рентгартен, 1975, с. 67].

Отже, усі геологи і сам В. Савич однозначно вказують на перевідкладеність нижнього шару (II), його розтягнення по вертикалі і приуроченість до різних літологічних шарів, які також мають усі ознаки горизонтального перевідкладення. В такому випадку, мабуть, безпідставно говорити про житлові об'єкти та штучні скупчення кременів, каменів, кісток тварин тощо. З іншого боку, наявність слідів від вогнищ незаперечно свідчить про *“місцевий”* характер проживання людей і про наявність ділянок з меншим зміщенням порід вниз по схилу. В багатьох випадках таке зміщення можна трактувати як вертикальне.

Безсумнівним залишається факт, що *“нижній”* шар В. Савича до часу його поділу на додаткові шари III і IV, тобто, до кінця 1970-х років, досліджений у центральній частині мису,

включав рештки нижніх горизонтів, рештки контактної зони і рештки верхньої пачки відкладів. Таким чином колекції нижнього шару 1968–1978 років є змішаними не тільки природними, але й дослідницькими процесами під час розкопок. Складається враження, що ці сотні тисяч першокласних артефактів з кременю можна вилучити з подальшого вивчення.

Однак, є можливість ввести до аналітичних наукових процедур хоч частину розкопаних колекцій В. Савича 1968–1978 років. Така можливість обумовлена тим, що на кожному кремені зазначена його глибина відносно нульової лінії і розміщення в межах метрового квадрату. Існують хоч примітивні, але достатньо виразні профілі стінок усіх ділянок розкопів, які можна проаналізувати з геологічного боку. Таким чином, накладаючи крем'яні вироби на стратиграфічні профілі, можна визначити, до якої частини прошарків належить та чи інша колекція матеріалів. Ця процедура трудомістка, копітка, у якійсь мірі не повністю об'єктивна, але це єдина умова залучити багаті виразні колекції Куличівки до техніко-типологічного і культурно-історичного аналізу (власне такою роботою займається Руслан Коропецький).

За новими дослідженнями, зокрема шурфа 01–98 (Південна прирізка) можна зробити припущення, що тут знаходиться ділянка з непорушеним (в цілому) культурним шаром II. Уже зазначалося, що тут він залягає на контакті верхньої і нижньої пачки суглинків дуже тонким шаром – 10–15 см, вище і нижче якого – стерильні горизонти. Тут відсутні сліди дубнівського ґрунтоутворення. Соліфлюкційні процеси в нижній пачці не захопили археологічного шару, з чого виникає висновок, що ці артефакти пов'язані уже з періодом відносного похолодання – післядубнівського епізоду, коли почали відкладатися регулярні делювіальні супіщано-алевритові прошарки. Власне матеріали з цієї культурної верстви можуть бути гомогенними (наскільки це можливо в ситуації Куличівки). За техніко-типологічними характеристиками крем'яні вироби шурфа 01–98 є рештками типово призматичної розвинутої технології верхнього палеоліту, у якій головною заготовкою виступала крупна паралельно огранена пластина. Жодних рис технології “богунісьєну” чи “постлевалуа” тут не простежується.

За стратиграфічними даними у шурфі 02–04 (дослідження 2004 р.) можна зробити однозначний висновок про періодичне різночасове заселення цього місця розкопу, а також про регулярне перевідкладення поселенських структур і матеріалів. Треба врахувати, що поряд, у відкритих відслоненнях писальної крейди знаходилися конкреції першокласної крем'яної сировини. У зазначеному шурфі стратиграфічний рівень культурного шару II відзначено на глибині 1,9–2,3 м, на межі переходу однорідних лесово-супіщаних порід до смугастої пачки блакитних, коричневих, оранжевих і жовтих супіщаних стрічок. За А. Богущким, це наддубнівська соліфлюкція та фрагменти дубнівського ґрунту. У загальних рисах, це також розвинута призматична індустрія верхнього палеоліту, аналогічна матеріалам шурфа 01–98.

Нижче цього рівня (у тому ж шурфі 02–04) у дуже деформованих соліфлюкцією супіщаних прошарках на глибині 2,3 м відзначено сліди “зім'ятого” і розмитого вогнища з окремими вугликами та лінзочками попелу. Вище і нижче слідів вогнища (глибина – 2,2–2,7 м) на площі 2 м² зафіксовано 253 крем'яні вироби. Враховуючи стратиграфічні критерії В. Савича до виділеного ним культурного шару III, а також місце шурфа 02–04, яке знаходиться поблизу ділянки розкопу III з інтенсивним культурним шаром III (культурний шар II представлений тут невеликою кількістю артефактів), можна **рівень соліфлюкційно зім'ятого вогнища з глибини 2,2–2,7 м в цілому відносити до шару III**, який безсумнівно перевідкладений (рис. 13), але переважно у вертикальній позиції. Відсутність в археологічній колекції міліметрових скалок-лусок вказує на широкий поверхневий змив. За техніко-типологічними показниками матеріали третього шару, судячи з колекції шурфа 02–04, частково відрізняються від другого наявністю підрадіальних форм нуклеусів, присутністю грубого фасетажу на нуклеусах та сколах, хоч і далі домінує призматичний тип розщеплення заготовок. Типових форм пізньомустьєрського вигляду не виявлено.

Культурний шар IV (за стратиграфічною схемою В. Савича) може знаходитися в нижній частині строкатої соліфлюкційної пачки, де в шурфі 02–04 знайдено лише один красивий відщеп, що потрапив на дно пачки безперечно внаслідок перевідкладення.

У кінці 1970-х – на початку 1980-х років В. Савич заклав розкопи III і IV, стратиграфія відкладів у яких відрізнялася від попередніх ділянок, насамперед, наявністю більш-менш потужного (0,5 м і більше) стерильного шару (верхній шар I тут представлений дуже бідно) лесоподібних суглинків і більшого за потужністю горизонту залізисто-сірих суглинків, що відповідають періоду дубнівського ґрунтотворення і післядубнівської соліфлюкції. На цих ділянках В. Савичем у 1980–1982 роках виділено культурний шар III, що залягав у середній частині цієї пачки, а у 1985 р. – культурний шар IV, матеріали якого знаходились у нижній частині верстви, що, ймовірно, відповідає часу додубнівського ґрунтотворення.

Шар III опублікований в останніх статтях В. Савича, шар IV залишився тільки на рівні польових звітів.

Матеріали цих горизонтів краще збережені і технічно цільніші, гомогенніші, хоч на окремих ділянках тут також присутні патиновані і “невизначені” матеріали.

Геологічні відклади, що вміщують шари III і IV, є перевідкладеними, дуже перемішаними по вертикалі і горизонталі. В дійсності, це геологічні рівні перевідкладення суглинисто-піщаних поверхневих нашарувань на материнську породу дубнівського ґрунтотворення, внаслідок чого ґрунт був денудований і зберігся тільки в окремих западинних формах рельєфу.

Таким чином, поки-що можна висунути припущення, що культурні шари III і IV – це частково перевідкладені матеріали основного (можливо, єдиного) пізньопалеолітичного шару чи кількох різночасових поселенських шарів (?), що формувалися на майданчику Куличівки у період незначного потепління і були частково розтягнутими по вертикалі у період континентальних змін на початку нової фази похолодання. Основний рівень (контактна зона з лесовими суглинками – початок похолодання) цього культурного шару все-таки зберігся у верхній присхилівій частині поселення, на більш виположеному майданчику, де схиліві процеси проходили менш інтенсивними темпами. Таке припущення має докази у морфо-типологічному складі крем’яних матеріалів IV – III – II – го шарів.

Головна теза щодо шарів III і IV полягає в тому, що в окремих реліктових виположених формах рельєфу ці горизонти могли зберегтися практично інсінними і насправді представляти окремі епізоди заселення пам’ятки (поселення), а їх крем’яні збірки можуть грознатися як гомогенні колекції. Питання полягає в тому, щоб відшукати такі ділянки із такими колекціями серед матеріалів з досліджень В. Савича і перевірити їх додатковими геологічними спостереженнями.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Враховуючи дослідження В. Савича, різних геологів та розвідкових робіт в останні роки, а також аналіз колекції 1979 р. (III-й культурний шар, за В. Савичем), можна зробити такі попередні висновки.

1. Шар I є окремим перевідкладеним фінальноплейстоценовим горизонтом заселення типу періодичних майстерень “по заготівлі заготовок”, або ж поповнення сировини. Основний рівень залягання міг знаходитися на поверхні супіщано-суглинистих порід і пізніше бути захопленим ґрунтотвірними процесами ранньоголоценового часу (горизонт В сучасного ґрунту)
2. Шар II є окремим поселенням у період післядубнівської соліфлюкції – початку похолодання і відкладів лесового матеріалу (початку пізнього пленігліціалу – чи початку бузького епізоду, за М. Векличем).
3. Шар III – неоднорідний горизонт (чи горизонти?) дубнівського ґрунтотворення, сильно зруйнований пізнішою післядубнівської соліфлюкцією. Можливі кілька етапів заселення у різних частинах великої розкопані (і не розкопані) площі мису Куличівки. Типологічно і технологічно матеріал різний. Більша частина археологічних колекцій належить до класичного призматичного розщеплення; менша частина – матеріали окремого поселення з традицією “богунісьєна”?

4. Шар IV – можливо, перевідкладена частина шару III, можливо, окремий дуже бідний горизонт заселення додубнівського часу – останній холодний період середнього плєнігліялу.

Андрій Богуцький висловлює припущення, що існував лише один “нижній” пізньопалеолітичний шар заселення у ґрунтовому горизонті дубна, який у пізніший час (післядубнівська соліфлюкція) перевідкладений на декілька горизонтальних рівнів, також геологічно порушених.

Дослідження Куличівки необхідно продовжити, оскільки це єдина пам’ятка у Східній Європі з технікою розщеплення левалуа для вістер, яка характерна для перехідних індустрій між мустьє і пізнім палеолітом.

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М. В.

- 1991 Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Санкт-Петербург. – 40 с.
- 1994 Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Европы // Археологические вести. – Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры РАН. – № 3. – С. 144–157.

Богуцький А. Б., Савич В. П., Татаринов К. А.

- 1974 Природа и развитие первобытного общества на территории Юго-Западной Волыни // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – Москва: Наука. – С. 143–148.

Богуцький А., Ситник О.

- 2001 Польові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Куличівка у Кременці // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка. – Вип. 28. – С. 225–238.

Иванова И. К., Ренгартен Н. В.

- 1975 Материалы к геологии и палеогеографии палеолитической стоянки Куличивка (Тернопольская область УССР) // БКЧП. – Москва: Наука. – № 44. – С. 52–68.

Коен В.Ю., Степанчук В.М.

- 2001 Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии // Vita antiqua. – К. – № 3–4. – С. 78–107.

Коропецький Р.

- 2005 Пам’ятка Кременець I у дослідженнях В. Савича (1968–1989 рр.) // АДЛУ. – Вип. 8. – С. 237–264.
- 2006 Проблеми дослідження пізньопалеолітичного культурного шару I Куличівки // АДЛУ. – Вип. 9. – С. 179–192.

Рудинський М. Я.

- 1952 Дубно-Кременецька палеолітична експедиція // АП УРСР. – К. – Т. IV. – С. 143–154.

Савич В. П.

- 1975 Позднепалеолитические поселения на горе Куличивка в г. Кременец (Тернопольская область УССР) // БКЧП. – Москва: Наука. – № 44. – С. 41–51.
- 1975а Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – К.: Наукова Думка. – 136 с.
- 1980 Звіт про роботу Палеолітичного загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1979 р. – Львів. – 115 с.
- 1986 Звіт про роботу Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР 1984–1985 роки. – Львів. – 160 с.
- 1987 Звіт про роботу Тернопільської госпдогвірної обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР за 1986 р. – Львів. – С. 2–21, 52–66, 100–104.
- 1987а Поздний палеолит Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – К.: Наукова Думка. – С. 43–65.

- 1988 Звіт про роботу Тернопільської госпдогвірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР за 1987 р. – Львів. – С. 18–19.
- 1989 Звіт про роботу Волино-Подільської експедиції ІСН АН УРСР у 1988 р. – Львів. – 63 с.
- 1995 Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – Вип. 6. – С. 22–31.
- Ситник О. С.*
- 1996 Шлях розвитку леваллуазьких індустрій в Україні // Археологический альманах. – Донецк: Донецкий областной краеведческий музей. – № 5. – С. 75–84.
- 1998 Володимир Савич – дослідник палеоліту Куличівки // Постаті української археології. МДАПВ. – Вип. 7. – С. 28–30.
- 1999 Звіт про археологічні дослідження Палеолітичної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1998 р. – Львів. – С. 68–94.
- 2000 Палеолітична стоянка Кременець I (Куличівка): проблеми стратиграфії культурного шару I // Наукові записки Тернопільського державного університету (Серія: Історія). – Вип. 12. – С. 37–42.
- 2005 Звіт про археологічні дослідження Палеолітичної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2004 р. Розкопки багатошарової палеолітичної стоянки Єзупіль I, верхньопалеолітичних стоянок Галич I та Галич II, розвідкові дослідження палеолітичних пам'яток Буглів V, Кременець I (Куличівка). Львів. – 180 с.
- Черныш А. П.*
- 1987 Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. – Москва: Наука. – С. 7–93.
- Cyncalowski A.*
- 1961 Materiały do pradziejów Wołynja i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – 302 s.
- Demidenko Yu. E. & Usik V.I.*
- 1993 On the Levallois technique in the Upper Palaeolithic. Actes du XII-me Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Bratislava, 1-7 September 1991. – Bratislava: 239–242
- Meignen L., Geneste J. M., Koulakovskaia L., Sytnik O.*
- 2004 Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe // The early Upper Paleolithic beyond Western Europe. – Berkeley, Los Angeles, London. – P. 50–63.
- Stepanchuk V., Cohen V.*
- 1999 Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus: A New Look at Variability, Interactions, And Transitions // Journal of World Prehistory. – Vol. 13. – № 3. – P. 265–317.
- 2000–2001 The Kremenecian, a middle to upper Paleolithic transitional industry in the Western Ukraine (Preliminary results of typological and technological reevaluation of the Kulychivka layer III industry) // Prehistoire Européene. – Vol. 16–17. – P. 75–110.

NEW FIELD RESEARCHES OF KOULYCHIVKA

The paper is dedicated to some issues of geological situation on the Koulychivka site, sedimentation of soils, which contain cultural layers. On the base of results of surveys on the site in 1998 and 2004 and analyses of V. Savych's materials, new interpretation of problem of in-situ of cultural horizons is given and following conclusions were made. Layer I is re-deposited Final-Pleistocene workshop, which was previously situated on sand-clayish horizon and late disturbed by soil-creation processes during Early-Holocene period (horizon B of modern soil). Layer II represented separate settlement, which can be dated back to post-Dubno solifluction (post-Shtilfrid B). Collection of artifacts from this cultural horizon represented features of Aurignacian-like industry. Layer III is non-homogeneous horizon (or horizons), which was ruined by post-Dubno solifluction (may be earlier than layer II). Probably, territory of site contains several settlements from that period. Material is different in typological and technological aspects. Most of collection of flint artifacts belongs to classic tradition of prismatic knapping. Some material from cultural layers III and IV belongs to "Bohunicien" tradition (Stranska Skala). This tradition derives (probably) from the complex of sites of Central Europe. Layer IV may be re-deposited part of layer III. According to geological researches, most of materials from all cultural layers are re-deposited during Pleistocene and Early-Holocene periods. But, on some parts of the sites non-disturbed cultural horizons II and III may preserved.